

Марчаев. 831-1

Чотчаланы Магомед

Эм ТАЗА КЁКНЮ мюбюнде

Чотчаланы Магомет

Эл **ТАЗА КЁКНЮ**
мюбюнде

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ ИЗДАТЕЛЬСТВО

1964

АВТОРДАН

Былай нек болады: кыш келиб, сууук ийире тебресе, джайны джумушак кюнлерин кюсейбиз; джайны иссиси, букъусу, чибинлери, ургъуйлары да бездире башласала, кышны таза хауасын тансыктай-быз, — кысхасы, адамны келюне джетерге бек кыйын болур дейме?

Къайдам, дагыда адамны джашауунда инджилген кюнлери да арт-да тынч, татлы келюнюб нек къаладыла? Сабийликде келгенибиз, этгенибиз артда бютюб багъалы нек болады?

Мени суйген шохум, Амин, бу соруулагъа бек таб джууабла бере эди. „Джашауу эм сейир иши олду,—дей эди шохум:— Кышны сууугъу бла джайны джылысы, къууанч бла бушуу, зауукъ бла инджиу, айырылуу бла тюбешуу дагыда былача бир-бирин иги танытхан затла. Ала бары да, кюн бла кечеча, кезюунде керекдиле, бир-бирини игилигин, аманлыгын анылатадыла. Джашау алай бла тюрлене, джантыра барады. Сагъыш эт: хаман джай, не хаман кыш болуб турса, къалай эригиб къаллыкъ эдик! Не уа къуру зауукъну, не къуру инджиуню сынаб тургъан адам джашауу толу аныларыкъмыды? Огъай. Ол, аны бир джанын эслеб, экинчи джанын келмей, магъанасын толу аныламай, иги джашаугъа бюсюреу эте, къууана билмей къаллыкъды.

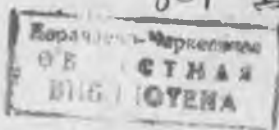
Экинчи соруугъа да джууаб бере келиб, Амин кесини сабий кюнлеринден хапарла айта эди, мен а алагъа тынъыларгъа бек сюе эдим.

Амин менден тамада, эсли болгъаны чакълы бир менден аслам да анылай эди. Аны хапарлары, мени да гитчеликте келгеними эсима тюшюруб, джюрегими суйюндюре эдиле.

Сабийлеге оюм этерге, кеслерини туугъан джерлерин билирге, сюерге болушурча затла ол хапарлада табыллыкъдыла. Ала, озгъан замандан суратла келгюзе, джуртубузда алапат тюрлениулене, сейир ёсюмню, келлик заманны тюз аныларгъа себеб боллукъдула.

Ол себебден мен Аминни хапарларын, аны кесини разылыгъы бла, кеси айтханча джазама. Сабийле суйюб окъурла, келлерине келгенни да автордан джашырмазла деб умут этеме.

831-1

ДОКУН-
Сыртында

Былай нек болады: кыш келиб, сууукъ ийире тебресе, джайны джумушакъ кюнлерин кюсейбиз; джайны иссиси, букъусу, чибинлери, ургъуйлары да бездире башласала, кышны таза хауасын тансыкълай-быз,—кысхасы, адамны кълуне джетерге бек кыйын болур дейме?

Къайдам, дагъыда адамны джашауунда инджилген кюнлери да арт-да тынч, татлы кърюнуб нек къаладыла? Сабийликде къргенибиз, этгенибиз артда бютюн багъалы нек болады?

Мени суйген шохум, Амин, бу соруулагъа бек таб джууабла бере эди. „Джашаууну эм сейир иши олду,—дей эди шохум:— Къышны сууугъу бла джайны джылысы, къууанч бла бушуу, зауукъ бла инджиу, айырылыу бла тюбешиу дагъыда былача бир-бирин иги танытхан затла. Ала бары да, кюн бла кечеча, кёзююнде керекдиле, бир-бирини игилигин, аманлыгъын анъылатадыла. Джашау алай бла тюрлене, джантыра барады. Сагъыш эт: хаман джай, не хаман кыш болуб турса, къалай эригиб къаллыкъ эдик! Не уа къуру зауукъну, не къуру инджиуню сынаб тургъан адам джашаууну толу анъыларкъмыды? Огъай. Ол, аны бир джанын эслеб, экинчи джанын кърмей, магъанасын толу анъыламай, иги джашауугъа бюсюреу эте, къууана билмей къаллыкъды.

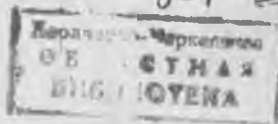
Экинчи соруугъа да джууаб бере келиб, Амин кесини сабий кюнлеринден хапарла айта эди, мен а алагъа тынъыларгъа бек суюе эдим.

Амин менден тамада, эсли болгъаны чакълы бир менден аслам да анъылай эди. Аны хапарлары, мени да гитчеликте къргеними эсима тюшюруб, джюрегими суйюндюре эдиле.

Сабийлеге оюм этерге, кеслерини туугъан джерлерин билирге, сюерге болушурча затла ол хапарлада табыллыкъдыла. Ала, озгъан замандан суратла къргозе, джуртубузда алапат тюрлениулене, сейир ёсюмню, келлик заманны тюз анъыларгъа себеб боллукъдула.

Ол себебден мен Аминни хапарларын, аны кесини разылыгъы бла, кеси айтханча джазма. Сабийле суйюб окъурла, кёллерине келгенни да автордан джашырмазла деб умут этеме.

831-2

Покун-Сырты сагъынылса, Минъи-Тау ну кю-
мюшча джылтыраб тургъан тюесырт айрысы,
акъ булутланы кёкде джюзгенлери, гокга ханс
ийис къатышхан салкъын аязны тау джайлыкъ-
ладан джумушакъ къакъгъаны, кюндюшлю сырт-
ланы чанчакълагъан лобан топуракъла, сырт-
ны баргъан арба джолда джанзурла бла джелле
тазалагъан, сюеклеча чыммакъ ташла кёзюме
кёрюнедиле.

Джау-бышлакъ заводха биз флягала бла
сют элтиучен эдик. Сыртда мал иссилеучю
дупбурла, сабийле кзоркзуб кзараучу „тюбсюз“
чунзур, джай азаб бериучю багъырбаш эм сокъ-
ур чибинле, кёкде айланыучу мылыкчы кзушла,
Нарсанагъа гардош, отун, къатыкъ алыб баргъан
адамланы тизилген арбалары бюгюн кирик эсим-
дедиле.

Мында, туугъан тауларымы татлы кзой-
нунда, мени сабий джылларым кетгендиле. Ала
школгъа барырымы ал джыллары эдиле.

КЪЫШ

Къыйын болгъанды бурун урунъан таулуну джашауу... Джолсуз тикледе, тар ёзенледе, тютюнден къаралгъан джалын дорбунлада, тау джайлыкълада ол бек дыгалас кечинмек этгенди. Джашаууну тутуругъу—малчылыкъ, малы уа—башына джауджайы-къышы да сюрюучю—бир кюнню орунда рахат джатмай, ит болуб айлангъанды. Къалайда отлау болса, малын сюрюб ары кёче, къайда бичен ишлесе, ары бара, межамсыз къышлауу сынагъанды; айла бла юсюне суу тиймей, эскиси ауушунмай, дуниядан хапарсыз болуб джюрюгенди.

Бизни ата-аналарыбыз да кёргендиле ол болумну; бюгюн да, ойлаша келиб, бурунну аур заманны сагъына: „Эй, къалай къыйын джашау эте эдик, биз кёрмеген, биз сынамагъан не къалды!“ — дейдиле.

Энди уа малчыны джашауу ким да танырча иги болгъанды; баш тутар ючюн энчи сюркелиуун таулу унутуб боша-

гъанды. Тау джайлыкълагъа джолла салыныб, ары машинала, тракторла, автолавкала, киноустановка барадыла. Къыйын джерледе малчылагъа вертолетла болушадыла. Малчылыкъны штаблары радио бла колхозлагъа, совхозлагъа кереклилерин билдириб турадыла, ауругъаннга врач къарайды, керек болса, больницагъа терк огъуна ашырады.

Таулагъа культура, джарыкълыкъ, илму синънъендиле. Малчыланы, малланы да джарашхан мекамлары бардыла. Джылдан-джылгъа Совет къралыбыз тауланы, таулуланы да тюрсюнлерин джарыкъ, джашауу кенъ эте барады.

Сабий заманымда Покун-Сыртына бир къыш кѣчюб келгенибиз эсимден кетмейди. Коллектив мюклe таулуланы саулай да бирикдириб бошагъынчы болгъан малчы джашауу мен бир къыйырчыгъын сынагъанма. Ол кѣзюу 1930-1933-чю жылла эди.

Къыш. Джер да, кѣк да чыммакъдыла: джер — терен къардан, кѣк да—кѣз ачдырмай джауғъан джабалакъдан. Теке Къошхан Къолдан чыгъыб, арбаларыбыз джыр-джыр эте, Покун-Сырты таба сюркелебиз. Кѣчгюнчюлюк джашауу бу да бир кѣзююдю.

Арбада хабджюклени арасында талай сабий барбыз. Къарт анабыз Джанариу да биргебизгеди. Четенни ичинде джюджекле бла гурт тауукъгъа ушайбыз. Юсюбюзге тонла, джамчыла джабылгъандыла, кѣзюбюз дуния джарыкълны кѣрмейди. Барабыз, барабыз, балта узуну бара-къала эсек да, билмейбиз. Ол огъай эсенъ, арбаны къайсы джанына баргъанын билирге да къыйынды. Кече бла кюн болгъанын да танымайбыз.

Къарт анам ауруучуду, анъа сууукъ къагъыб болмайды. Джашлары, Унух бла Хаджи, аны юсюн къалын джабхандыла, бизге да джокъду ышаныу: „бешли ёгюзню мюйюзлерин алыргъа“ къышны базгъан кѣзююдю, ол себебден биз да бек терендебиз.

Айтханымча, баргъаныбыз тохдамайды. Мен ол затны арба чархланы къарда джырылдагъанлары бла ташдан секиргенлеринден, силкиннъен арыш чомачаны джызылдагъанындан билеме. Джукълай-уяна, бузлагъан нартюх гырджынланы кемире, джылай-джырлай барабыз. Кеси кереклибизге арбадан тюшген кёзюучюкде уа кыяма къобханын кёребиз: кёк бла джер бир-бирине къошулгъандыла, джаугъан къарны джел, боран-гылан этдириб, кёзюнъе, джагъангъа къуады. Чархлагъа къар бузлаб, кегейлери джабылыб, ала къалын джыгырыкла болгъандыла. Ёгюзлени къарын тюблеринден салыннъан буз сюммекле бир-бирине тийиб жыгъырдайдыла, бет джанлары уа адам танымазчады, хар тюклеринден бирер буз чакъмакъ салынады, солугъан тылпыулары тубан болуб чыгъады. Унухну мыйыкълары, къашлары, кирпичкери агъаргъандыла, ол тамам негативде суратха ушайды.

Биз тышында кёб чыдамайбыз, кырау ургъан каскалча, къурушуб, къачыб уябызгъа киребиз, анда къалтырай туруб, кючден эс джыябыз.

Бир джерде арбала тохдайдыла. „Гара ичемисиз?“ деген таууш келеди... Башыбызны тышына къаратсакъ — бир чунъур, тегерегинде джаугъан къар эриб тютюнлей, чунъурдан тубан этиб, тылпыу чыгъа. Бизге джылы, кючлю, кекиртген гара ичиредиле, ёгюзле да ичедиле. Аны ол сууукъда бузламай тургъанына бек сейир болабыз.

Неллей бир заманны келдик, къаллай бир джолну къоратдыкъ—аны уа къайдан билейим. Алай а хар нени да ахыры болады: бизни джолубуз да тауусулуб, джолоучулукъ бошалабы, бир мекам ышаннъа джыйылабыз...

Къабыргъалары джарты-къурту сюртюлген чалман къошда уллу мурджарда къарт анам бла сабийле джатабыз. Юсюбюзде талай джууургъан, джамчыла бардыла. Асыры сууукъдан, ала-ны ауурлукъларын да эслемейбиз. Башынты тышына чыгъарыб

къарайма десенъ, юсюнъе джабылгъан затланы учун-къыйырын табалмай къыйналаса.

Къарасанъ, аллайгъа къара: юйню тубю къар, юсюбюз къар. Джел урса, тёрт джаныбыздан боранлаб кириб, къар юсюбюзге къуюлады. Тышында четен къабыргъагъа къаланнъан кюрт къошдан мийик болгъанды. Къайдан чыкыгъан эдиле эсе да, джууургъанланы тубюнде биргебизге кишдик балала да джатадыла. Ала, хайт деб чычханланы бууарча кишдик-чикле, мурулдаб джукълайдыла, бузлагъан джерибизни джылытадыла, тышына чыгъабыз деселе, къалтыраб, ызларына къачар къайгылы боладыла.

Мен джамчыны тубюнден къараб турама. Мюйюшден чыгыб, къоркыгъандан сакъ мыйыкълары къалтырай, тегерекни сымарлай туруб, къымылдагъан кёрмеселе, чычханла къарда чабышадыла, бир тешиктен чыгыб, бирине киредиле. Мен, кишдик баланы чыгъарыб, ол налатланы маратама, ол а эки кёзюн ачыб къараялмайды, къалтыраб, туюю чюйресине айланыб, ызына кирирге кюрешеди. Оруннъа джибермей, ачыуланыб къаргъа атсам, тура-туруб, аязыйды, чычханланы эслеб тириледи, ала уа эрлай думп боладыла...

Бир заманда, чий чымырталаны кёлтюрюб, четен эшикчикден Унух киреди, къошну ортасы отджагъада от тамызыб тебрейди. Къалай джандыргъанын билмейме, амма от гюрюлдеб джанады, чий отунла, пыс-пыс эте келиб, тарс-тарс деб атылыб, беллеринден эки-эки юзюледиле.

Хаджи-зат маллагъа къарай болурла, Унух а, бизни джокълай келиб, къурушуб къалмасынла деб, кёлубюзню басаргъа, юйге къууат берирге от этгенди.

Хаджи джумушакъ кёллю адамды. Сабийле барыбыз да аны бек сюебиз: ариу айтхан болмаса, кишиге урушмайды, сабийни ургъанды деб а эштген да этмегенбиз.

Унухну халиси башхады. Юйюр тамада болуб, ол кѣб ауурлукъ кѣргенди, къыйын джашауда чыныгыб, къаты джюрекли болуб къалгъанды. Узун сюекли, тѣртсандыкъ киши, мыйыкъларын къай-

ырыб тик къараса, къайсы бирибизни да къылыкъ этерибиз келмейди: „тын“ деб гюрюлдесе, барыбыз да шум болабыз.

Унух бек келбетли, чырайлы, къызыл къанлы адамды, ышарса, бал бетли мыйыкъларыны тубюнден кириш тизилген ариу къысыкъ тишлери кѣрюнедиле. Алай а ол бек аз ышарады. Ачыуланса уа, бети-къаны тюрлениб, эрши болады.

Унухну къарамы бла тауушундан алай къоркъарыкъ болмаз эдик, къолу бираз ауур тиймесе: сабийлени „къыркъыб“ атаргъа да бек ёчдю, „ых“ этдирмейди. Къылыкъ этгенни юйде киши тыялмаса, Унухну сагъыныб, эс джыйдырадыла.

Башыбызны кѣлтюрюрге уа бусагъатда да Унухдан къоркъабыз. Тынч джатыгъыз, дегенди. Алай а эрикгенбиз, къалай тургъун кече да, кюн да джатыб. Сабийле бир-бирибиз бла орунда ойнайбыз, ичибизден кюлюрге кюрешебиз.

Кюлюрге эркинлик болмагъан джерде кюлюкю къаныкъса, адам бютюн да аманнъа кетгенин кесигиз сынагъан болурсуз. Бизге да ол ауруу тийген эди. Кюлген таууш эштгенлей, Унух титиретген ауазы бла: „Тыныгъыз, итден туугъанла! Оллахий,

бусагъатдан бучхакъларыгъыздан тутуб, кючюклени атханча, къаргъа-къаргъа шууулдатырыкъма“,— дейди. Биз да бир кесекке дери симсиреб турабыз.

Къарт анабыз башыбызны алады ансы, сени джауунъ да бизлей болсун: Унухдан къоркъгъандан тилибиз тутулукъ эди, алай а анабыз бар джерде Унухну къатылмазлыгъын билебиз...

Джууургъанланы тюбюнде асыры кюлгенден сыртыбыз къалтырайды, хар ким, ауузун джасдыкъгъа басыб, мушулдайды. Эшикте уа боран таралыб сарнайды.

Джамчыны тюбюнден Унухну бетине джашыртын къарайма. Ол, кёзлерин чыракъ ийиб, мазаллы кызыл къолларын джаннъан отха тутуб джылытады. Джел, „у-у-у“ деб, кюшну мюйюшлеринде улуса, „юйюнъе ёлю-ю-ю!“ деб, Унух да кёлю бла созады. Бурнуна буз тыгъылгъан кёзююдю.

Аны бораннъа ачыуланнъанын эштгенлей, биз да къыл-къыл-къыл деб, къатыб къалабыз. Къоркъгъаныбыз бир джанындан, джашлыкъ да экинчи джанындан бизни таргъа тыядыла.

Энди кюбса, от чакъдырлыгъын эскериб, бизни эштмегенча этиб, Унух кесин тыйыб кюояды. Биз аны тынъылагъанындан артыкъ да бек кюоркъабыз: ол кёзюу, элия чартлаб, тауушу эштилгинчи кетген минутлада шошлукъгъа ушайды. Къарт анам да кюрешеди кюлмегиз деб, алай болгъанлыкъгъа къайдан тохдагъын! „Итден туугъанла, ол кюнюгюз бла — сиз кюлмезегиз, ким кюллюкдю!“ — дей, Унух бир затланы мурулдайды. Биз да, андан ары кесибибизни тыялмай, ачыкъ тёгюлюб, серикгинчи кюлебиз. Джюрегинде бузу эриб, Унух да ышарылады.

Бизни къайгъысыз, сабий кюлкюбюз боранны суугъун хорлайды, кыйын джашауну тёшюнде туюлюб келген кишини да ышартыб, бетине джылы нюр урдурады. Кесин хыны-хуну этдирсе да, аллай кыйынлыкъда сабийлени кюуанч тауушлары аны кёлюн джазадыла, барамтадан чыгъар ючюн кюрешюде анъа джанты кюуат береди.

ТЮЛКЮ БЛА ИТ

Къощубуз дупбурну тубюнде, къара суу чыгыб, къулакъ ышанчыкъ айырыб баргъан джерде эди. Ол къулакъчыкъ эки къаяны ортасы бла Хушду ёзеннге тигелей эди.

Къыш бузлауукъ къара суучукъну джолун кесиб, ол да кёбюб, гъурдугъож къайнаб, тегерегине джайыла эди.

Бир кюн суучукъну къатында гебенден маллагъа аш джайыб, анамы къарнашы, Хаджи, мени гебен тубню сакъларгъа къоюб кетди. Ариу ийис этген къургъакъ биченнге ташайыб, эки къолуму дженьлериме сугъуб, малланы бичен ашагъанларына къараб турама, гебеннге келеме дегеннге таякъны кёргюзюб къояма.

Адамланы арасында болгъанча, малланы арасында да аман къылыкълыла боладыла. Ма ол ёребаш ийнекчик бир лыпбырдан эки къабады, сора, ашын теблей, башхалагъа джутланыб, алагъа

ашны къызгъаныб, мыллык атады. Ма, таначыкъны джамызындан мюйюзню илиндириб, аны ачы къычыртыб къысдады, алай-да да бир къабыб, дагъыда бир джанына бурулду.

Ол ийнекчикни тюерге хыршылана, биченден тюшерге да сууукъдан къоркъуб тургъанлай, бузну юсюнде бир тюлкюню рахат-рахат атлай келгенин кёрдюм.

Тюлкю бла мени арабызда къыркъ атламдан кёб болмаз эди. Ол себебден аны алтын бетли къалын тюгюн, гитче бетчигин, тюз узатылыб тургъан тегерек чырпа къуйругъун ачыкъ кёрюб турдум.

Къош узакъ тюл эди. Къайыр Добарны чакъырсам, ол тюлкюню тутарына ишексиз эдим. Добар а „чыбчыкъ ётдюрге-меген“ бир ит эди. Тюлкюден бир кесек тансыгъымы алгъандан сора, „Добар, Добар! Мах! Мах!“ деб хахайладым.

Добар кёб сакълатмады: олсагъатдан юрюб, мени таба атылды. Тюлкю, сескекли болуб, алгъын меннге, андан сора ит таууш чыкыгъан джары къараб, ашыкъмай, ызына айланды. Ит малланы къатларына джетерге, тюлкю, джортаракъ да эте, энишге джаллаб бара эди. Аны кюлум бла итге кёргюзюб „Юст, юст! Тут, Добар!“ деб къычырдым. Кёб мычымай аны эслеб, хахай эте, ит ызындан кюуду.

Къая башы тюзде Добар тюлкюню сюрюб джетди. Тюлкю, къачар къайгылы болмай, ит джууукълашыргъа джюрюшюн сабыр этиб, узун къуйругъун ары-бери джаллата, ызына да къарамай, джолну рахат атлай бара эди. Добар аны къуйрукъ учун ийисгеди, аллы таба ётеме дегенинде, тюлкю къуйругъун итге бургъанлай, кеси да бир джанына айланыб тохдады. Ит, бир кесек туруб, къауралагъа бурулгъан кибиб этиб, тегерекни ийисгей, ызына къайтыб тебреди, тюлкю да кеси джолуна кетди. „Тут, тут!“ деб къычыргъаныма джууабха Добар, дагъыда тюлкю таба айланыб, „Хап, хап“ деб эки кере юрдю да, андан ары сюрюб кюрешмей, къайтыб келди.

Хыны этгенимде, Добар, меннѣ уятлы кѣзлери бла кѣ-
рай, ыйлыгъыб, кечмеклик тилегенча эте, тили бла эрнин-бур-
нун джалады. Мен да асыры сейирсиннѣнден не айтыргѣа
билмей кѣалдым.

Халкъда тюлкюню хыйлачы болгѣаны айтылады, бир кѣау-
ум адам а ол бек тели санчады деб бегитеди. Мени муратымы
сора эсегиз, мен халкъ айтыуда болгѣан ышанны кѣюм бла
кѣргенме.

КОЛХОЗЧУЛА

Покун-Сырты, Хушду ёзеннѐ джетиб, ууакъ къулакъчыкъ-лагъа юлешиниб башланнъан джерде бир къабхакъны башына талай къош тюшген эдик. Ол сагъатда энчи мюклѐ джанъы къуралгъан колхозлагъа къошулуб баргъан кѐзюу эди.

Чатны бир джанында, бизни туурабызда, колхоз къош да орналды. Саулукъ ийнекле, къысыр тууарла джаз-джай кѐзюуде былайда кютюллюкдюле.

Эрикген кѐзюулеринде колхозчу джашла, бизни къошлагъа ётуб келиб, къызла бла арбазда олтуруучандыла. Салкъын

инъирледе аланы къууанчлы кюлген, чам этген, артыкъ да бек
ийнар айтхан тауушлары чыгъуучандыла.

Джашланы бири башлар эди:

— Ийнар айт дейле, ийнар айт дейле,
Ийнардан хапар билмесенъ,
Ийнарла дженъил келмейле, джашла,
Сюймекликге терен синъмесенъ...

Къыз:

— Ой, джашла къара киелле дейле,
Ой, къызла джибек эшелле,
Сюймеклик керти синънъеннъе, тенъле,
Ийнарла кёкден тюшелле.

Бир кесек мурукгу да этиб, бир-бирин тюрте, кукалана ту-
руб, джашладан артха къалмазгъа сюйюб, дагъыда бир къыз
нёгерине болуша тебрейди:

— Ой, къара кийим ариу джарашады
Мени нанымы этине.
Ах, экибизден эм аз сюйгенци
Да налат болсун бетине...

Джашла, къызла да кюлюб, хар ким бир-бири бла къуш-
муш этеди. Дагъыда, сен айт, мен айт дей келиб, джашланы
джанындан биреу башлайды:

— Кюндюз лампаны нек джандырасыз —
Джарамаз жарыкъ берирге;
Джансыз суратха неге къарайсыз —
Кёзлери джокъду кёрюрге?...

Талай къыз бла джашны арасында суюмеклик барды деб, мен къуру да эштеме. Суюгенлени, уяла къубула, намыс эте, бир- бирлерине сансыз къараучуларын, ышаргъанларын мен да сеземе. Кертиди, ол „оюнну“ магъанасын анъыларгъа болумум джетмейди.

Колхозчула, Амыр бла Адей, мени бек суюдиле. Амыр артыкъ да бек „кемсиз“ этеди. Ол, анамы эгечи Зубайны атын къуру да сагъына, меннъе ариу айта, Зубайны меннъе берир-мисе дей, кесими да имбашына миндириб, колхоз къошха алыб кетиучен эди.

Аны айтханы джаныма ауур тийиб, мен да, не дерге билмей, тынъылаууна басама. Зубайны анъа берирге бла бермезге оноу менде болмагъанын эскере, сора, ол ишни тюз халын анъыла-ламасам да, игиге джораламай, Амыр мени къозуб кюрешеди дегенча болуб турама. Алай а, Амыр, къоймай, зор бла мени „хо“ этдире, Адей да „унама, унама“ дей туруучандыла.

Джашла атыма „Колхозчукъ“ атагъандыла. Мени кеслерини шатырларына алыб барсала, аллыма табхан кёгетлерин, базар хантларын салыб ашатадыла. Алада мен бегенени биринчи кере ашагъанма.

Бир джолда джашла, не эсе да бир тюрлю джарыкъ болуб, кёб этни саламгъа тёгюб, шышаладан стаканлагъа бир суууна къуюб, ышара-кюле, алгъышла, тилекле айта да иче, ызы бла, джыйырылыб, ашарыкъгъа ашыгъыш узала тебретиле.

Амыр, кёолуна стакан бла бир суууна алыб, талай кюлдюр-юр сёз айтхандан сора: „Я аллах, Зубайны да меннъе сен джаз!“—деди. Джыйылгъанла, хар ким бирер зат бла джубана, „амин! амин!“ дедиле. Сора Амыр, меннъе айланыб, „амин де!“ деб къысды. Къалгъанла да анъа къошулдула. Къоймай, меннъе алай айтдыргъандан сора, Амыр кёолума ичинде бир кесек суучугъу болгъан стаканны тутдурду, мени бла кесини стаканын къагъышдырыб, меннъе да ич дей, эрлай тогъуду.

Мен, ичмей, анъа караб тур-
дум. „Бу не затды? Мен суусаб
болмагъанма“, — дегенимде, ала:
„Биз тургъан джерде быллай
къара суула чыгъадыла, ичиб
кёр“, — деб къадалдыла. „Кёзлеринъи къаты къыс
да, тартыб къой!“ — деб, бек къаты болдула.

Мени терилтиб, не эсе да бир пелахны ичи-
редиле деб, унамай тургъанлай, дагъыда татыуун
билирге эсиме тюшюб, стакандан „хуб“ деб урт-
ладым. Уртласанъ — аллайны уртла: ауузума отну
къабханча болуб, чачайыб, ызына тэкдюм, тыл-
пыуум тыйылыб, джыламукъларым къуюлдула.

Джашла, юсюме басыныб, кёл этиб, „джи-
гитсе, джигитсе“ деб, махдаргъа къалдыла, алай
а аланы меннъе этгенлерин уллу артыкълыкъгъа
санаб, кесими кёбдюрюб, талай заманны турдум.
Барына да бир аманлыкъ этерге ол сагъатда дерт
тутдум, амма дертим джюрегимде эки кюнню да
чыдамады...

Алай бла аракъыны осал татыуун джашау-
умда биринчи кере сынадым, аны аман зат бол-
гъанына ол кюнден бери ишексизме.

ХУШДУДА

Бир джыл къачда Покун-Сыртындан кѣчюб барыб, Хушду ёзенде стауат салдыкъ. Ал кѣзюуде ёзен меннѣе терен уруча кѣрюнсе да, кѣб турмай, джанъы джуртха илешдим. Кавказны Бай табигъаты мында кѣзюме энтда бир джанъы тюрсюнюн ачды: кюн бет джаныбыз узунуча къызыл къаяла, аланы тюблери къауданлы тикле, бир джаныбызда ууакъ агъачлы къалын зыгыт чегет, ёзенни ичи бла, кюмюшча джылтырай, ары-бери

айланыб баргъан сууну тауушу къаялада эштите, аны эки джаны ариу талала эм чауулла, айтыргъа, былайы таурухдача сейир джерлерибизни бири эди.

— Къалайды, джашчыкъ, джаратамыса ёзенни?—деди Хаджи, меннъе сынагъанча къарай.—Быйыл биз мында къышларыкъбыз: ма эски къошубуз, арлакъ барыб—биченибиз, ма отун, суу. Бу сууда уа чабакъла тутаргъа боллукъса... Суучукъла гитчеле болгъанлай, былада къарыш-къарыш, къары-къары сапран чабакъла джашайдыла...

— Сора мында адамла джокъдула да...—дедим мен.

— Нек болмайдыла! Майна къая тубюнде къошла, Къылычлары уа бизге къабыргъа хоншудула, кесибибизни Къылычлары. Аланы да эки джашлары барды: бири—сенден тамадады, Билял. Къойланы кютеди. Орусбийни да кёргенсе: ол сени тенълиди. Ала бла да ойнарыкъса.

— Анам-зат а келлик тюмюдюле?

— Ала къыш Нарсанада къаллыкъдыла, ары кёчгенибизни билесе да? Алай а къайсын болса да къызладан бирин шапалыкъ этерге келтирликбиз. Анам да келир... Ансы экибиз кыйналыргъа боллукъбуз.

— Сора биз мында къаллай бир турлукъбуз?

— Джайгъа дери. Джай малланы да колхозгъа салыб, биз да колхозчулача, тынч, джарыкъ джашарыкъбыз. Сен а Нарсанада школгъа барлыкъса. Джети джыл болса, сабийле школгъа джюрюйдюле, билемисе?

— Шахарда къайда джашарыкъбыз да?

— Юй сатыб аллыкъбыз...

Быллай ушакъдан сора, кёб затны кесимча анъыларгъа кюреше, сагъыш эте, тегерекде хар неге къарай айланама. Кюндюз ишим малланы кютюудю, кече уа ала стауатха джыйыладыла.

Хаджи бла мен, кече кѡшда от джагъыб, ашарыкъ этебиз. Кѡургъакъ кѡайын отунла, тютюнсюз джаныб, кѡошну ариу джарытадыла. Кѡалтырауукъ келекгеле кѡошну хуна кѡабыргѡаларында, чырдысында ойнайдыла. Хаджи ашарыкъ этиб кюрешген сагъатда мен да отха отун салама, нардыулары айландырама, аланы кюлден чыгъарыб, машокга сюртеме. Ашаргѡа уа огъайым джокъду кѡачан да. Иги тойгъандан сора, джумушакъ мурджарда Хаджини аркъасын кѡучакълаб джатама.

Джукъларгѡа бек сюйгеним ючюн болур, эртденбла эртде тургъан деген зат кемсиз аур тиеди. Аны билгенча, Хаджи да, насыбха, эртде тур деб кысмайды. Кѡбюсюне мен башха тауушладан уянама: ала Кѡылыч бла Орусбийни хахайларыдыла. Хар эртден сайын кѡабыргѡаны ары джанындан быллай даур келеди:

— О—Орусбий!— дейди Кѡылыч.— Тур, тур, тур!

— Не-е-е!— дейди Орусбий.

— Кюн кѡаялагѡа тийгенди, тур, марджа!

— Турмайма!...

Кѡылыч кѡайры эсе да кетеди, дагъыда бир заманда келиб:

— Орусбий, аман гяур, турмагъанмыса?— дейди.

— Ту-у— рмагъанма.

— Да кѡачаннѡа дери джатарыкъса? Майна, Хаджиланы джашчыкъ, эртде туруб, ийнеклени кѡысдагъанды.

— Хы-ы-ы...Алдайса...

— Тур, оллахий, юсюнѡе сууукъ суу кѡуярыкъма.

Орусбий, аю мамурашча, неле эсе да мурулдайды, атасы уа, урушмай, ариу айтыб кюрешеди. Джашчыкъ ахыры уяныб бошай болур эди, „тур-турдан хапар келсе, джукъудан хайыр джокъ“ дегенлей, бир заманда ачыкъ ауазы бла сорады:

— Атам!

— Не?

— Чарыкъларым кѡайдадыла?

— Майна, уууб, мурджар агъачны тюбюне къысдыргъанма?

— Къайда, джокъдула да?..

Алай эте, Орусбий кийиниб кете эди. Мен да, андан сора джукълаялмай, сууукъдан къалтырай, кийине эдим...

...Ыйыкъдан, айдан бир кере дегенча, Хаджи Нарсанагъа отун, къатыкъ алыб кетеди, мени уа Къылычха аманат этиб къояды. Джата туруб, Къылыч, манъа джан аурута, былай сорады;

— Кесинъ къошда къалыргъа къоркъарыкъмыса, джашчыкъ?

— Огъай...

— Келиб бизде джатармы эдинъ?

— Не-е?

— Бизде джатсанъ, дейме.

— Огъай, кесим джатарыкъма.

— Да джат сора, биз да былайдабыз, къоркъма,— дейди ол

Эшикни чюйюн салыб, кесим мурджарда джатама. Кече къоркъмай танънъа чыкъгъаныма эртденбла къууанама, махданырым да келеди. Алай а Хаджи юйге кетгени сайын мени кёлюм аз болады. Шахардан ол ючюнчю кюнюне къайтады. Ёгюз арба бла, джыр-джыр эте, эки кюнню джолда джюрюйдю, бир кюнню да Нарсанада ашырады.

Юйге тебресе, Хаджи меннъе:

— Джашчыкъ, иги джигитчик болуб тур, джукъдан къоркъма, малланы биченнъе бошлаб къойма, сакъ бол. Мен бюрсюкюн инъирге, сеннъе саугъала да алыб, эрлай къайтыб келликме,— дейди.

Кёлюм асыры такъырдан, тамагъыма бир зат тыгъылгъанча болуб, ауузумдан сёзюм чыкъмай къалады. Аны айтханын анъылагъанымы башымы силкиб билдирген болмаса, ауазымы эштдирелмейме.

Хаджи, маллагъа аш салыб, талай джерге лыпбырла да этиб, муну бюгюн, муну тамбла, кюнюне юч кере джайыб, малланы бошлай турусса деб, мени тиш тюрбю къатында кюрюб, ызына да къарай-къарай, хама кёл эте, узайыб кетеди.

Ол айланчдан ташайгъанлай, тамагъыма тыгъылгъанны алын бошлаб, тамам сорукугъунчу, эркин джылайма. Тюзю, кюркзуб джыламайма, киши кёрмезин, не эштмезин таныб, джюрегими джазаргъа кюрешиб джылайма. Былайгъа, биченибиз болгъан джерге, кюршладан эки кычырым чакълы бирди, ол себебден кесим джангызма.

Джыласангъ, джюрегинге тынч болады деген айтыуну кертигин мен ол кюрюде толу сынадым: джыламугъум тегюлсе, кюрюегимде буугъан тюрюмчек тешилиб, келюм басылыб, тамагъым джумушаб, эс джыяма. Андан сора уа мутхуз ёзенде, кеси аллыма джубана, джырлай, сызгыра башлайма; алай этиб, джууукълаша келген берю бар эсе, аны да кюркзутуб кюрюйым деб кюрешеме.

Бир джолда, Хаджи арба бла Нарсанагъа кетгенлей, джылаудан, джырлаудан да эригиб, малланы эски мулхаргъа кысыдадым, къауданны кыйырында отчукъ тамызыб, джылыныргъа эсеме тюршдю. Тишден отуз атлам чакълы баргъанлай, кыая тюрбю тик башлана эди. Алайда кър эртде эригенди, кърургъакъ къаудан сыланыб турады.

Отчукъ тамызыб, кюролларымы джылытдым, бузлагъан чарыкларымы да эритдим.

Бир чебден бир чебге атлай, маджал джана, отум тегерекге бирден джайыла башлады.

Бир кесекден джюрегиме кюркзую тюршюб, мындан ары оза эсе, джукълаталмай кыалама деб, ёртенчикни кърмаргъа кюреше тебретим. Тогъай тутуб джаныб баргъанны бир кыйырын джукълатсам, бир кыйыры кыабыныб, мен аны теблерге—дагыда бир джаны джангыздан джаныб, къауданны кыа-

лынына кириб, от уллу ёртеннѣе бурулду. Амалсыздан кѣар атыб, юсюнде ары-бери тѣнѣереб да кѣрдюм, алай болгѣан-лыкѣгѣа чыртда кѣарыу этелмедим. Кѣараб-кѣарагѣынчы гюрюлдеб джаннѣан от, эки кѣая киришчикни ортасы бла кѣалын кѣауданнѣа илиниб чыгѣыб, тикни тюбюнден ёрге айланды.

Аллымда кюйген джер ачылыб, анда-мында тютюн бурулду. Кѣауданны джаннѣан тауушу кѣобуб келген сууну гюрюлдегенине ушай башлады.

Кѣоркѣгѣандан бутларым кѣалтыраб, ауузумдан бир тюрлю тауушла чыкѣдыла. Кѣачыб, тишлени кѣатларына келиб, не этерге билмей, тѣгерекге кѣарадым.

Ёртен джукѣланныкѣ тюл эди. Ёзенни кюн бет джанында кириш кѣаяланы узунуча барыб, бир-бир джерледе уа кѣулакѣ сызгѣала бла сыртха чыгѣаргѣа да боллукѣ эди. Сыртда уа — джюзле бла бичен тишле! Кимге айтайым, кѣайры чабайым? Кюн а, ёзенден эртде кетгенди. Инѣир болгѣанды. Этген хатамы магѣанасын эскериб, малланы да сюрюб, алайдан кѣош таба кѣачар кѣайгѣылы болдум.

Мен туурадан ташайыргѣа ёртенни, кѣаяны тюбюне дери

джетиб, эки джанына бѣлюнуб, эки узун фронт болуб, сары алтынча, сынджыр джаныб баргѣанын кѣрдюм. Ортасы уа — сюрюлген джерча кѣаралыб, тютюн, чарс болуб, ёзенде кѣалкѣыб тохдагѣан эди. Ашхам кѣаранѣыда кѣая башында, ранлада кѣошладан адам тауушла эшт-

дим, ала бары да ёртеннѣе кѣозгѣалыб айлана болур эдиле. Кесим кѣымсыз болуб турсам да, ол кече адамлагѣа уллу кѣайгѣы салгѣанымы эскере эдим. Артда уа билдим: малчыла, чегетде баласла кесиб, суугѣа уруб, кечени узуну ёртенни джукѣлатыргѣа кюрешгендиле, алай а джукѣ этелмегендиле. Болмагѣанында, чалкѣыла бла ёртен барлыкѣ джерни чалыб, дюрю чыкѣгѣандыла. Сора, сакѣлаб туруб, ол алайгѣа джетерге, алын алыб джукѣлатхандыла. Ол бир джанына джаныб баргѣан ёртенни да алай этиб онѣлагѣандыла.

Ол джолдан сора мен, отну уллу кѣыйынлыкѣ салыргѣа боллугѣун анѣылаб, сернек бла ойнауу кѣойдум...

...Кѣышны тутхан кечелеринде джыйын джаллы, сууну чегет джанындан кѣошха туура кѣараб, тѣзюмсюз улуй эди. Кѣоркѣа тургѣанлай, эшик аллына чыгѣыб, кѣошдагѣылагѣа кесими батырлыгѣымы танытыр мурат бла, „уйт! уйт!“ деб, тууайлаб, сызгѣырыб кюрешуучен эдим. Итле да, мени кѣууандырабыз деб, кѣансыргѣа кюреше эдиле. Алай а кѣоркѣсанѣ, тауушунѣ да тюз чыкѣмайды: мен да кесими тауушуму танымай кѣала эдим.

Хушду ёзеннѣе джаз келди. Кѣауданны кѣлтюрюб, тюбюнден гяхиник чыкѣды. Кѣулакѣ сызгѣала джаб-джашил кийиндиле; бираздан чегет бурма чачларын тозуратды; джанѣы хансны татлы ийиси хауагѣа синѣди; кюллюмден гугук джарыкѣ кѣычырыб тебреди.

Малланы кюте айланнѣан заманымда Хаджи меннѣе латин алфавитни харифлерин юрете башлады.

— Майна, Кѣылычланы Билялны былтыр школгѣа салгѣандыла, ол быйыл биринчи классны бошаб келликди,—деди Хаджи.

Сора мен кюн сайын бир джанѣы харифни таныб тебрэдим. Алай эте, талай харифни билдим, санай башладым. Билял кѣойланы кютюучен эди. Менден тамада, узун сюекли, актѣбет джашчыкѣ, ол кѣыз сабийча уялчакѣ эди.

Биринчи классны бошаб келгенинде, мен Билялгъа башха кѣз бла къарадым, онълу кѣрдюм, бир уллу джигитлик этгеннѣ санаб, анъа сукъландым. Билялны сѣзю-башы да тюрленнѣен эди, кѣзлери джарыкъ джаннъанча кѣрюне эдиле.

— Билял,—дедим бир кюн,—мен школда окъуяллыкътамы?

— Да къайдам... Бир-эки джылдан сени да окъур заманынъ джетерикди.

— А къыйынмыды да школда окъугъан?

— Тейри, бек къыйынды.

Быллай ушакъларыбыз бола туруучан эдиле. Билял меннѣ терен хапар айтыргъа турсунмагъанча, билирими суймегенча кѣрюне эди.

Биягъы Хаджи Нарсанагъа кетиб, бир кюн къошда кесим къалдым. Кюндюз, ёгюзлени сюрюб келе, джолда эки джылан да ёлтюрдюм. Кѣлюм уллу болуб, ичимден, къаяны бери аудургъанча махдана, инъирге джетдим. Малланы стауатха джыйыб, тегерекни джокълаб, къошха кирдим

Къошну ичи къаранъы, къабар зат джокъ, болгъан къуушуу. Хаджи да келиучю заманында келмеди. Башыма мадар излей, от орунда саламчыкъ джандырыб, къургъакъ чымыртала салдым, ызы бла отунла къаладым. Гюрюлдеб, от тегерекни джарытды, джюрегими да джылытды. Энди бир къабарыкъ мадар этерге керекди. Сабий болсанъ да, кесинъ къалсанъ, оюм этесе. Мен да

сагъышландым. Как этиучюлерин кёре тургъаным себебли, терк огъуна ушхууур биширирге таукел болдум. Къошну башындан отджагъагъа салыныб тургъан джалын сынджыргъа гитче къара чоюнчукъну илиндириб, агъач чолпу бла аны тюбюн джабхан бир суучукъ къуйдум. Сора тегенени да, унну да от джарыкъгъа келтириб, нартюх ун элей тебредим.

Элеген да бир къыйын кёре эдим: элекни эки къолумда тамадалача усда къымылдатамай, бютеу тёнъегим бла бирден къымылдаб, элеб кюрешеме.

Бир заманда „Джа-а-шчыкъ!“ деген тауушдан, илгениб ызыма къарадым. Ол таууш мен тансыкъ болуб тургъан къарт анамы тауушуна ушагъан эди. Къарасам — эшикден анам кйриб келе.

Хахай этиб, чабыб бойнундан къадалдым, джыларым нек келгенин кесим да билмегенлей, джыламугъуму кёргюзюрге уялсам да, бир кесекчик сытдым.

Анамы ызындан Хаджи, келин дагъыда къайсы эсе да кирдиле. Къош берекетден, джылыудан толду. Мени джарашыб как эте тургъаныма ала дуния бла бир къууандыла, махдадыла, сора джазыкъсыннъан да этдиле. „Джазыкъчыкъ“, — деб, анамы джыламсырагъанын эследим.

Ол кечеден насыблы бир заманда да болгъанма деб билмейме. Как этиуню келгенлеге бериб, кесим базар кёгетле ашаргъа джарашдым.

Хаджи, малланы джокълаб, хар нени орнунда болгъанын кёрюб, ышара-ышара келди. Накъырда этиб:

— Джашчыкъ, мен бюгече келмей къалсам, не этерик эдинъ? — деб сорду.

— Сенденми гитче кишиди, майна, хар затны джарашдырыб, кече къалыргъа хазырлана турады, — деди келин, мени ючюн джууаб бере, сора:

— Суучукъну уа былай аз нек къуйгъанса?— деди ол, мен-
нъе къараб.

— Кёб къуйгъан эдим, къайнай-къайнай аз болуб къал-
гъанды...

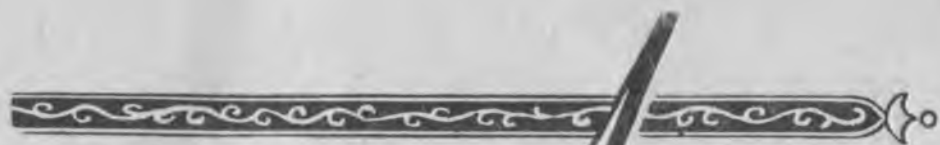
— Туз а атханмыса?

— О-о-о, унутуб къойгъанма.

— Джашым, лампаны уа нек джандырмагъанса?— деди
къарт анам.

— Аны да унутуб къойгъанма...

Бары да кюлдюле. Юй джумушда мен кем къойгъан зат
болуб, лампаны джандырмагъаным бла как этерик сууума туз
атаргъа унутханымы табдыла.

АДАМЛА
бля мамла

БИЗНИ ЭМЧЕК АНАБЫЗ

Ушхууур артында малчылыкны юсюнден ушакъ башланды; „Тирменчини суу дерти“ дегенлей, мал тутууу юсюнден сёз кёзгъалса, бизни юйде тамадала да бек тириледи, кёзлери-башлары джарыйды, джашауда маджал кюнлери мал этегинде кетгени себебли болур, сёзге таукел кёшулүб, хапар айтыргъа ачыладыла.

Бу джол да алай болду.

— Билемисиз,—деди кёнакъ джашыбыз, студент тенъим Далхат,—сагъыш этсенъ, адамгъа малдан джараулу дунияда не зат болур, дейсе. Экинчи джаны бла, мал да адамсыз кечиналыкъ тюлдю. Ол экиси бурундан бери бузулмазлыкъ союз бол-

гъандыла... Ийнек десенъ а — анам дегенча эштиледи, кертиси да, ол бизни эмчек анабызды, бютеу адам улуну сют анасыды! Огъай, бир айтыгъыз — алай тюлмюдо?

— Тоба, китабда джазылгъанча да айтдынъ,— деди анамы къарт эгечи Зубай,— айхай да, ийнек юйню тутуругъуду, ол эмчек салмагъан инсан табылмаз, аны юсюнде адамгъа джарамагъан сынъар бир тюгю да джокъду...

Башында къолан джаулуйчукъну седиреген къанатларын тартыб, къатыракъ туюуб, эки ишчи къолун да тобукъларына салыб, келбетли ышара, Зубай не эсе да бир хапарны башларгъа ауузун ачды.

— Мени сарытын,— деди дагъыда Далхат,— ийнекни табхан анасыча кёрюрге киши да ыйлыкъмасын. Алай а, не медет, ийнекни къачын этмеген, аны ургъан, ёлтюрген адамла да тюбейдиле, аланы къоллары артларына байланыргъа тыйыншлы тюлмюдо, не!..

— О-о, аллайла уа бардыла,— деди Зубайны кичи эгечи Шамший, сёзге къошула.— Далхат, бизде сен танымагъан бир киши, ачыуланса, ийнекни аякъларын байлаб, джыгъыб туююучен эди. Сора адамла „къой-къой, къой-къой“ деселе, артыкъ да бек къызыб къалыучан эди. Алай болмай, айтханлары джарамазлыгъын таныб, „ёлтюр гяуурну!“ деб кетселе, туюгенин къоя эди.

— Хо, джаным, бек рахмусуз адамла кёргенбиз,— деди Зубай,— алай болса да, кесибизни юйюрден аллай чыкъмагъанды.

— Мени кёлюме келген бла,— деб тёзмеди Далхат да,— ийнекни сураты адам улуну байрагъына салыныргъа тыйыншлы эди. Алай а алыб къарагъыз: тыш къраллада джыртыучу къушланы, аслан-къабланланы, пилни, аны къой эсенъ, эшекни суратларын кърал мухурлагъа саладыла, аладан эсе ийнекни суратын салмакълыкъ тыйыншлы тюлмю эди; тюрлю-тюрлю динчиле да къайда бош затха, къайда темир къашха табынмай,

болмай эсе, джелини сютден толуб тургъан берекетли ийнекке табынсала ўа!

— Сора ийнекни истемегенле да бармыдыла?—деди Зубай.

— Огъай, бу сыйлы хайыўаннъа хурмет этген халкъла да аз тюлдюле. Майна Индия. Мында ийнекlege уллу сый бериледи. Ала шахарланы тёрлерине дери ётуб айланадыла, джоллада, майданлада джатадыла. Машинала, адамла, аланы тынчлыкъларын бузмай, джаллаб озадыла. Ийнекке хыны этген, ургъан адам табылса, ол уллу сёгюм алады, аны къой эсенъ, анда ийнекни союб, этин ашаргъа ырыслагъанла да бардыла. Игиди да ол адет?

— Хо. А бизни халкъла ўа мюрзеўге да аллай сый бердиле,—дей, не эсе да айтыргъа сюйгенин билдире, Шамший алгъа силкинди.—Мен кеси ёмюрюмде джерге тюшюб тургъан мюрзеў къабынны юсю бла атлаб кетмегенме. Мени сарытын, ыйлыкъ тюлдю мюрзеўню, аякъ тюбюнден алыб, бир къанатлы-зат къабар джерге салмакълыкъ.

— Айхай да, мюрзеўню сыйлы болгъанына тушман дау табсын,—деди Далхат.—Майна бизни кърал мухурубугъа будай башланы сураты салыннъанды.

Зубай, аны аўузуна чабыб:

— Бек тюз этгендиле бизникиле,—деди,—мюрзеў да алай болсун. Амма ийнекни ариў кёрмеклик аман адет чыртда тюлдю. Алай кемсиз этмесек да, биз, таўлула, малны сюер керекли къалмайбыз, бизни халкъыбыз мал тутта, аны къачын эте келгенди. Мал тейриси адам болгъан эсе, адамны да кёз джаўу мал болгъанды.

Былайда анамы эки къарт эгечи алгъын, кеслери джаш заманда, тутхан малларыны, юй джаныўарларыны юсюнден талай хапарны эсге тюшюрдюле.

КЪЫЗАРИУ

— Белляу деб бир кызыл ийнегибиз бар эди,— деб башлады Зубай.— Ариу, сютлю хайыуан. Къошда аны суймеген бир да киши джокъ эди. Белляуно кызычгы кесинден да кызыл, кесинден да айбат болду. Атына Кызариу атадыкъ.

Кызариу, огъурлу бузоучукъ, эрке ёсдю, кесини бышдады джылында, тюзелмей, ёлген бузоучукъ табса да, сауулурундан джарты болмады. Къошда маджал затчыкъла къабдыра, ариу бла, бузоусуз сауулургъа юретдик. Сауулур кёзюю джетгенлей, ол къошха кеси келе тебреди.

Зубай бла Шамший, бир-бири аузуна чаба, хапарны кызыб, талпыб айтадыла.

— Кыш малла ёзенде бичен ашай эдиле. Къошдан ала болгъан джерге дери, эки терен къулакъдан ётюб, юч-тёрт кычырымны барыргъа керекди. Джол а—бузлауукъ, тайгъакъ, тик. Гитче къарнашыбыз Хаджи кече-кюн да малла бла турады.

Инъир сайын Кызариу сауулургъа къошха келеди. Кече бауда джатады. Эртден сайын саууб, бойнуна да бир туюм-

чек бла Хаджиге азыкъ тагыб джиберебиз. Хаджи да инъирде аны бош къайтармайды: бойнуна сауутланы, уууз, къатыкъ дегенча затланы тагыб ашырады. Джолда ары-бери бурулмай, мурукгу этмей, ийнекчик къошха ашыгыб келеди.

Огъурлу Къызариучукъну махдауун чыгъармагъан, анъа сукъланмагъан хоншубуз джокъду. Эски адет бла, кёзден сакъ-лар ючюн, къуйругъуна-башына ары-бериле, бусхул кесекле такъгъанбыз. Бышдады джылында да аны сютю уллу ийнек-леден кем тюлдю, тюгю-джама джылтыраб, илешлиги, адам тил анъылагъаны бла кесин суюджорюб айланады.

КЪЫЗАРИУНУ ЮЙДЕГИСИ

— Къунаджин джылында уа Къызариу бир тири кызыл бузоучукъ табды. Энди ийнекчик кеси да къарамлы, онълу малгъа ушады, кюнюне юч кере сауулуб, анча сайын бир челек чакълы сют бериб тебреди. Сютю къалын, татлы, ичген алгъыш этеди.

Къызариудан алапат мал тукъум джайыла башлады. Сютлю, этли кызыл малланы къайсы таулу да багъалатады, маллыкъгъа алыргъа термиледи. Къызариуну юйдегиси узакъдан да малланы ичинде ариу танылады. Бузоучукъ хайт деб бугъача болгъанды. Кенъсауру, базыкъмюйюз, манъылайы бухар бурма, юсюнде джылтырауукъ кызыл тюгю. Аны эгечи Къалмукъ да, ёсюб джетиб, ийнек къуранына къошулгъанды. Къызариуну туугъаны-туудугъу да бир юйюрча джашайдыла, ала бары да кютюлген кёзюде бирге отлайдыла, бирге иссилеб, бир-бирин джалайдыла, стауатда бир джерде джатадыла.

Бугъаны бек суйген шоху Парийди. Парийни, кючюкчюк болуб, Хаджи бир кьошдан алыб келген эди. Юч кючюкчюк аналары къатыш Хаджиге чабханлай, бирин тутуб, джамчыгъа чырмаб, алыб кетгенди. Энди ол акъсыл-кёк узунбел итди, чырпа тюклю кюулакълары хар тауушха да сакъдыла.

Бугъа бла Парийни шохлукъларын малчыла иги биледиле. Ала керек сагъатда бир-бирине джакъ боладыла, джан басадыла.

Хоншу кьошдан келиб, Матгеланы уллу кёк бугъа бу джаш бугъаны кюркьутады, кесибизни сюрюуден къысдайды. Ол бизни стауатха кюркъмай-юркмей киреди. Къызыл бугъабыз, дыгалас этиб, тегерекге чабыб, аны тутаргъа къарыууна базмай, ачыуу къайнай айланады.

Сюрюу кютген джашла, Азрет бла Абул-Керим, Матгеланы бугъаны бизни бугъагъа хорлатыргъа къаст этиб турадыла, ол келгени сайын Парий да джаны-къаны бла сюрюб кюрешеди. Кьошда адамла бары да кыйналадыла, ый, бир кюркьуталса, дейдиле. Къызыл бугъаны ачыуу алагъа да джугъады...

Бир кюн туз бырынланы къатында эки бугъа алышдыла. Матгеланы бугъа тёбен джанына, бизники да огъары джанына тюшюб, биринчи кере керти турушуб тебретдиле. Парий, атылыб джетиб, кёк бугъаны бутундан сермеб кюрешеди, джашла да таякъла бла эки джанындан урадыла. Кёк бугъа, кюклю болса да, табсыз болумгъа тюшюб джунчуду, башын алыб джаллар къайгъылы болду.

Ол къачыб, къызыл бугъа да сюрюб, ура-ура къара кёсеу этиб, Парий да къууанч тыбырлы болуб, хаман чабыб, хахайлаб, Матгеланы стауатха джыйылдыла. Къошдагъыла бизни бугъаны айырыб ызына къысдадыла, аны къалай хорлагъанын анъыламай, сейирсиндиле.

Къызыл бугъа бла Парий кесибизни стауатха къууаныб къайтдыла. Хорлам иеси, къызыл бугъа, дупбургъа чыгъыб, сюрюуге башчы болгъанын билдиргенча, ёхдем гюрюлдей, джауу келиучю джанына темирчилеб къарагъанлай турду. Кёк бугъа уа ол кюнден сора бизни малла таба бир да къатламады.

Къызыл бугъа бешге чыгъаргъа сайлама мал болду. Узакъ къошладан да келиб, адамла андан тукъум ала эдиле.

Огъурлу дегенде, бу хайыуанны айтыб-айтыргъа да къыйынды. Ёхдемлиги, ётгюрлюгю ёзеннге сыйынмай, стауатха киши малны басдырмай, тышына да кесибибизден мал иймей тургъанлай, ол не гитчеге, не уллугъа башын бурмайды, сабийле тегерегинде ойнайдыла, Парий биргесине айланады. Тикден гебенни ёгюзле тартыб чыгъаралмасала, бугъаны сюрюб барыб, тебен джанына джегебиз, эки ёгюзню да огъары джанындан бечеу этебиз. Боюнсхагъа да юренмеген бугъа, ары-бери чалыкъламай, гебенни да, ёгюзлени да тартыб чыгъады...

Къызыл бугъаны аллай хайырлы ишлери, сейир хапарлары кёб эдиле...

Тура-туруб, бир кюн ол не эсе да аурукъсунду, тюгю-джамы кетиб, отламай, ауур атлай башлады. Аны джатма тюбуне джыйыб, башындан сынджыр бла базыкъ багъанагъа такъдыкъ, аллына аш-суу салдыкъ. Юч кюнню джата-къоба турду. Алай а ауруу, къатыдан-къаты бола, дженъиб тебреди. Джатса, ёрге къобаргъа анъа къыйын болду. Андан сора ол, джатаргъа къоркъуб, кече, кюн да аякъ юсюнде сюелгенлей турду. Алай бла онбеш кюн ётдю.

Парий бугъаны къатындан кетмегенча сакълады, эртден-инъир Къызариу бла Къалмукъ, буруудан анъа къараб, сескекли ёкюре турдула. Ала эртден-бла стауатдан къалгъан малладан кеч кетедиле, инъирде да, ашыгъыб, алгъа къайтадыла.

Хоншу къошладан, узакъ джайлыкъладан, бугъаны хапарын эштиб, аны саулугъун сора, адамла келедиле, бары да аны ауругъанына бушуу этедиле.

Кече сайын Хаджи, бугъаны сакълаб, габдешде джатады уллу къара къаманы башха барырча билеб, бугъа джыгъылгъанлай, бойнун тартаргъа хазыр этгенди. Къошдагъыла да бек сакъ джукълайдыла, хар ким бюгюн-бюгече бугъа джыгъыллыкъ болур деб турады. Кесерге кишини да кёзю кыймайды, багъаргъа уа доктор къайда!

Пелиуан хайыуанны ауруу хорлады. Бир кече танъ-аласында аны дюнъ деб аугъанындан къошланы къабыргъалары лююлдедиле. „Бугъа джыгъылды!“, „Бугъа ауду!“ -деб, юйде адамла, бир-бирин джетелмей, эшикке чабышдыла.

— О Хаджи, саумуса?—деб, къарнашы Унух хоншу къошдан джалан кёлек чабыб джетди.—Сени юсюнъе аууб къалгъан болурму деб ичимде джаным джокъ эди,—деди ол. Сора бугъагъа къараб:

— Ай, джазыкъ сен, джыгъылыбмы къалдынъ, хариб? Не этейик... Кеч бизни, сennъе болушур къарыу да табмадыкъ,—дей, бушуулу ахсынды.

Джыламукъларын сюрте, Зубай бу хапарны бѣлюб-бѣлюб, тыгъыла-тыгъыла айтады, биз да, ол затланы кѣзюбюзге кѣргюзюб, танъ сагъышланыб тынъылайбыз.

— Солууу тохдаб къалады! Ый, къараб турмагъыз, ёлюб къалгъынчы бойнун бир тартыгъыз, термилтмей!— дедим мен, —деб Зубай хапарын къыйналыб айтады. Ол зат анъа таб бюгюн болгъанча кѣрюне тургъанына толу ийнанабыз.— Джыламукъларын тыялмай, къол джаулулгъун бетине басыб тургъан Хаджи, габдешни къыйырына олтуруб:

— Мен муну бойнун кесаллыкъ тюлме...— деди.

— Оллахий, менден да джокъду хайыр, санларым тутмайдыла,— деди Унух да.

— Зубай а, хахай салыб, муну харам ёлтюрюб къоясыз деб кюрешеди тохдаусуз,— деди Шамший, Зубайны айталмагъанын кѣрюб. Зубай, кѣзлерин да сюртюб, тюрленнъен ауазы бла хапарын бошаргъа кюрешди.

— Болмагъанында, бугъаны бойнун Унух тартды: Палиуан бир санын да къымылдатмады. Тартыныб кессе да, Унух мурат этгенча болмай, джаны терк чыкъды, башын-аягъын тутдурур керекли этмеди.

— Биз бугъаны джылауун эте тургъан сагъатда,— деди андан ары Шамший, Зубай тынъылаб, сѣлешелмей тохдагъанында,— аны анасы Къызариу бла эчеги Къалмукъну буруудан бери къараб, ынъырдай тургъанларын эследик. Зубай, къатларына барыб, экисини да бетлерин, кѣзлерин сылады; аланы кѣзлеринден тѣгюлген джыламукълары джаякъларын джуууб баргъанын кѣргенинде, джанъырыб, алагъа къошулуб джылады. Джюреги ни къатылыгъы бла юйюрюбюзде айтылыб келген Унух, джатманы артына бурулуб, бурун сууун сюртдю. Биз а къыйналыбмы. джыларыкъ эдик... Кюн иги кѣлтюрюлгенден сора да, Къызариу

бла Къалмукъ, малладан айырылыб, стауатдан кетерге унамай тура эдиле. Парийни мыдахлыгына уа дуня сейирсине эди.

Бугъаны ёлгенине ачий, аны унуталмай, биз талай заманны бардыкъ. Парий, бек суйген шохундан айырылса да, мал бла джаны бир болгъаны себебли, сюрюуге дагъыда илешди, кесини джашауунда кёб хайырлы иш да этди.

ПАРИЙ

— Парийни джашауу мал кыйырындады, энди ол кыйла бла шох болганды. „Парий кыйланы тилин биледи“, — дейдиле аны таныгъанла. Бир джанъыз малгъа хыны этмейди. Джатхан сагъатында кызула, юсюне миниб, кыулагъын, бурнун аякълары бла кыза айланадыла. Алагъа башын келтюрюб да кырамайды, келлерин джумуб джатады,

Ол кыюуде аны кырген „Бу эринчекни эки кыулагъын чычханла кемириб кетмей кылай тура болурла?“ дерикди. Алай а Парий, кеси таныгъан малланы арасында тынчды ансы, стауатха киши мал, адам, джаныуар джууукълашхан заманда бир кырге эдигиз аны от чакъдыргъанын!

Босагъадан кышха кырагъанды деб, Парийни айыбын киши табаллыкъ тюлдю. Аны кый эсенъ, ол асыры „намыслыдан“ аллына салынгъан ашны да ашамагъанды, аны салгъан адам кыайтыб кетгинчи.

Ийнек саууучу джер кышдан арлакъдады. Хар сют челекни бирем-бирем кышха келтириб кыайтыргъа заман табмай,

ийнек саууучула толу челеклени стауатда кѡояргѡа керек боладыла. Аланы уа ийнекле, бузоула ичедиле, не тѣгедиле.

Болушлукѡгѡа Парийни чакѡырадыла. Ол, сют челеклени кѡатларында олтуруб, мал басдырмайды, кеси уа сынаб турсанѡ да, ийисгемейди...

Аны хайырлы ишлерин, адамланы да анѡа разылыкѡларын айтыб тауусургѡа кѡыйынды. Ит адамны шохуду деген айтыу-ну кертилигин Парийни юсюнде кѡол бла тутханча кѡрюрге боллукѡ эди.

...Бир джыл кюз артында, инѡир-ала кюн бузулуб, кѡар джабалакѡ джауа келиб, бир кесек заманны ичинде кѡаты боран кѡобду, дуняа кѡаранѡы кече болду. Малла стауатда эдиле, алай а чыгѡыб аланы джокѡларгѡа эркиши джокѡ эди, тиширыула уа эшикге кѡараялмадыла.

Стауатда мал табылгѡанны боран сюрюб кетди, Парий да ала бла тас болду. Ол кече юйде киши кѡз кѡысмады, эртден-бла, тѣгерекге кѡуугѡун этиб, адамланы джыйыб, малланы излей чыкѡдыла. Боран чатлагѡа кюртню кѡуйгѡан эди, дупбурчунѡур джерлени тюр-тюз этген эди.

Бир-бирин кѡрюрча кенѡликде тизилиб, кѡар тюрбюнде-затда мал эслеясакѡ деб, хыршы тутуб, адамла чегет таба тебрעדиле. Мал аякѡ ыз, башха ышан джокѡду, макѡыргѡан, ѡкюрген таууш эштилмейди, итни да ауазы чыкѡмайды.

Бир заманда „малла мындадыла!“ деген кѡууанч таууш келди. Барсала—кѡой, тууар да джопбу джыйылыб, тѣгереклеринде кѡар теблениб, кѡол аязча сыйдам болуб тура, кѡарда бѡрю аякѡ ызла... Кечени узуну ит, чарсха чабханча, тѣгерекге чабыб, бѡрю бла кѡазауат этиб айланнѡанды, асыры ачдан кѡарны ичине кѡуруб, кеси да таякѡдан атлагѡысыз болуб, юсюнде тюрклерине буз сюрмекле кѡатыб тура...

Малланы сау-саламат табханларына адамла бек кѡууандыла, ол затны Парийни кюркюнден кѡрдюле.

КЪАРАДЖАУ

Къараджау деб бир ийнегибиз барды. Къаб-къара болмагъан аны юсюнде бармакъ басар сынъар бир джерин да таба-рыкъ тюлсе. Аны къой эсенъ, эмчеклери, джелини да, арба джау джакъгъанча, къарадыла. Эки кёзюню акълары болмаса, агъаргъан джери джокъду; аууз тегереги-зат кызылдыла. Инъ-ичге бойнунда гитче сыйдам башчыгъы, джаялача ёсген саяу мюйюзле бла джасалыб, анъа ким да илеширча къарам, чырай береди. Къулакъ ичлери мор, мюйюз учлары сары, туякълары кюл бетлидиле. Кеси семизди, юсюнде къундузну къанатыча къара тюгю кюнде билеу джыланны сыртыча джылтырайды.

Къараджау, къалгъан ийнеклеге ушаса да, аладан сютлюдю, сютю айырылыб къалынды, халиси бла уа аладан узакъ башхады; акъылсыз хайыуан тюлдю, джанъыз кылыгъы кийикден джукъ къоймагъанды ансы.

Кесигиз билесиз, хар ана баласын бек сюеди. Къараджау а, башха аналача да болмай, бузоууна асыры кемсиз этеди. Къайдам, баласы муну кёзюне артыкъ ариуму кёрюнеди, огъосе муну бузоучугъу айырылыб татлычыкъмы болады — биз ол затны иги билелмей къалгъанбыз.

Бузоу табар заманы джууукълашыргъа, Къараджау огъурсуз къан ала, итлени сюре, сабийлеге кенъден эрши къарай, онълу адамлагъа да чабар оноу эте тебрейди. Къатына бармагъыз: ичигизни джайыб къоярыкъды деб, юйде бизни къоркъутадыла.

Бузоучугъу джанъы туугъан кёзюуде уа, ийнекни къатына киши баргъан къой эсенъ, аны башы бла къанатлы да учалмай эди деген, хазна алдарыкъ тюлдю. Бир улуу таякъ алмай, анамы къарнашы мазаллы Унух да бармайды стауатха. Къараджау ышангъан джанъыз бир адам табылады — ол да анамы эгечи Зубайды.

Алайды, шохла, бир бурдурмай айтама. Джанъыз Зубайды къутургъан тууарны джюрегине балхам джакъгъан, олду аны бла ёре оту джангъан. Ол таякъ, къазыкъ алыб да бармайды, къолунда челеги бла джан джаулугъундан башха затын кёрмезсиз!

Стауатда малланы чачыратыб, джолтун баргъан арбачылагъа бурууну ичинден ийнек сескекли кёзлерин джандырыб къарагъан заманда, аны къарасырт акъджууак бузоучугъу, эсирген адамча тентирей, шалдир бутчукъларын джерден къарнына дагъанчыкъла этиб, анасыны тёшюне тели хамхотчугъу бла тюрте айланады; Зубай да, дунияны ариу сёзюн айта, стауатха кириб барады. Ол сагъатда, къалгъанланы билмейме, мени уа бутларым къалтыраб, ичими сууукъ алады.

Ма Зубай ийнекни мюйюз тюблерин, бойнун къашыды, ма бузоучукъну юсчюгюн сюртдю, анасыны тюбюне элтди, ма джелининде артыкъ ууузун сауду. Ийнек а, кийик кёзлерини акъ-

ларын терсине айландыра, джан алыучуча къарай, ынъырдай, мушулдай, джукъ да этмей турады!

Зубай сау-эсен къайтыб келсе, мени да джюрегим къабына джыйылады. Алтынча сары ууузну бишириб, басданы кесгенча кесиб, аллыма салсала уа, аны асыры суююб ашагъандан, Къараджауну огъурсузлугъун кечеме, таб суююб да къояма. Бу татлы ууузну бузоууна ичирирге излеб, адамланы аны ючюн эрши кёре болур деб, кёлюме да алай келеди.

Бузоучукъгъа бир-эки ай болгъандан сора, Къараджау къалгъан адамлагъа да джараша башлайды.

Башха ийнеклени унутханымда да, Къараджау мени эсимде нек къалгъанын бусагъат айтыркъма. Ууузу татлы эди да, аны ючюн унутмайса дей болурсуз. Огъай. Артда аны бла мени арабызда быллай „тубешиуле“ болгъан эдиле.

Меннге алты джыл толгъан болур эди. Бир кюн эртденбла бузоуланы къысдаб, ызыма къайтыб келгенлей, Унух, ийнеклени сюрюб, аллыма чыкъды. Къолумда бир уллу таягъым барды. Къараджау къозлагъанлы эки ыйыкъдан кёб кетмегенди. Мен анъа туберге асыры суюмейме. Алай болса да бу джол мен суюмегенча болду. Къулакъ сызгъаны ары джанындан къараб, мени кёргенлей, шайтаны тутхан Къараджау, бир тюрлю тау-ушла да эте, мени таба мыллык атыб, къулакъчыкъгъа ташайды.

Къачыб къутулмазымы таныб, бутларым къыйылыб, къычырыкъ этдим. Унух да, ийнекни учханын кёрюб, „ха-ха!“ деди, алай болгъанлыкъгъа тыялмады.

Кёзню джумуб ачхынчы, уф-уф эте, мюйюзлерин меннге къаратыб, мушулдаб, ийнек къатыма джетди. Не айтханымы билмейме, амма аджалны тюз аллымда кёрюб, аны кесиме ийме-ге къолумдан келгенни аямадым: эки аягъымы кенъ джайыб, таякъны башымда тегерек-тегерек бурдум, ол, шуу-шуу этиб, ийнекни хамхотуну аллында сызгъырды. Къараджау, мынъайыб, бир джерде тебджилдеб, башын къатдырыб, тегерегиме айланды, мен да, таякъны тегерек буруб, анъа айланыб бардым.

Унух, къулакъдан чабыб чыгъыб, мени хайт деб сау-эсен кюреше тургъанымы кёргенинде, ашыкъмагъанча этиб, акъырын-акъырын атлай келди... Сабийлени къоркъутургъа, сынар-гъа суююучю къылыгъын ол былайда да тюрлендирмеди.

Ахырында ийнекни „ха“ деб юсюмден айыргъанында, ышарыб: „Къалайса, итден туугъан, экинчи муну аллына чыкъмаз-ча болдунъму?“—деб, акъ тишлерин кёргюздю.

Билмейме джаным ючюн ненча такъыйкъаны кюрешгеними, меннге уа ол бек кёб заманча кёрюндю. Кёзюмде огъум болса, алайда ол къара ийнекни да, Унухну да уругъа огъайым джокъ эди...

Арадан бир-эки джыл кетди. Ол кёзюуде къошубуз уллу къызыл къаяланы тубюнде тютюн къаралтхан бир дорбунда эди. Къараджау да—сау, джелин эте турады.

Бир кече ол малла бла къошха къайтмай къалды. Эшда, къозлаб къалды, бузоууна джаллы къатылмагъа эди деб, къайгъылы болуб изледик, алай а табалмадыкъ. Мен а, Къараджау саулукъдан, аны бузоууна бёрю кьой эсенъ, аслан да къатылмазлыгъына толу ийнаныб эдим.

Эртденбла къарт анам бла мен, ийнекни излей, къошну аллы бла баргъан кенъ ранны тебрedik. Тюзюн айтсам, ол

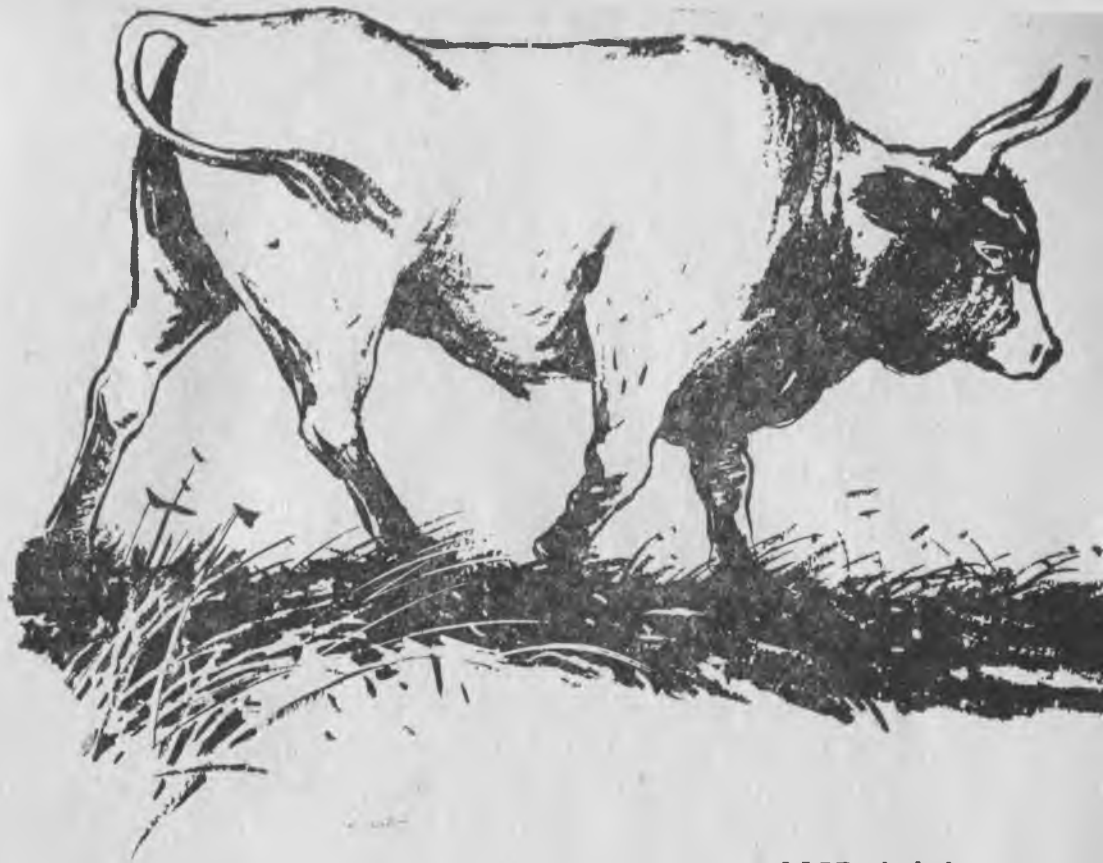
джолоучулукъ мени асыры кѣуандырмай эди, алай а анамы кесин джанъыз ийиб кѣоялмадым. Муратыбыз—узакъдан кѣараб кѣргенлей, ызыбызгѣа кѣайтыргѣа эди.

Бир заманда, эслемей, экибиз да бузоуун джалай тургѣан ийнекни юсюне чыгыб кѣалдыкъ. „Ый, джашчыкъ, кѣач!“—деб, анам бир джанына айланды, мен да, ийнекни бизни таба учханын кѣрюб, башым кѣайгылы болуб, ызыма кѣачдым. Анамы „ха-ха, худжулукъ!“—деб кѣычырыгѣа кѣюрешгени кѣулагѣыма келе, мен танъ узайдым, бурулуб кѣараргѣа уа заман джокъ эди, нек десенъ, дорбунда мени сѣрюб келген ийнекни аякъ тауушу адамны эсин аздырырча эди.

Энди кѣутулдум деб тургѣанлай, эки джауорун кѣалагѣыма бир затны кѣнденлен тирелгенин сездим, аны бла биргелей мушулдагѣан таууш эштдим, эки джанымдан да ийнекни эки мѣююзю билек кѣошларымы тенълигинде аллыма кѣарагѣанларын эследим. Сагѣыш этерге заман болмаса да, эсим кѣб затха джетди, ийнекни мени сыртыма башын тиреб келгенин талай заманны билгенлей бардым. Ол башын бир джанына силксе, мен 30—40 метр мийикликден парашютсуз секирирге керек болукъ эдим. Алай болса да, мени 10—15 метрни тюз аллыма чабдырыб келиб, тюртѣуб, менден айырылыб, ызына айланды. Этерими этдим деген болур эди, бузоууна ашыкѣгѣан Кѣараджау, таш юсюне миниб тургѣан кѣарт анама да бурулмай, озуб кетди.

Биз а экинчи алайгѣа басамы эдик...

Артда уа Кѣараджау, ол чѣрчеклигин да кѣюуб, бек огѣурлу хайыуан болгѣанды, сабийле тѣбю бла ѣтѣуб айланадыла, дей эдиле. Алай болгѣанлыкѣгѣа мен ол сѣзге ийнанырдан, аны кѣатына барырдан озгѣан эдим.

БУГЪАЛА

Къалай залим хайыуанды—бугъа! Аны деу къарамы кенъден огъуна сенъкилдетеди джюрегинъи. Мазаллы зат, гюрюлдесе, джел къобханча таууш чыгъара, эки бурун тешигинден ургъан тылпыу тютюн кибики бурула; джохар тюклю манъылайыны эки джанына ташайыб, эки ёхдем кёзю; оюлуб тебреген къаяны тебериб тыярча, эки базыкъ мюйюзю, а ёрчеси, а саурусу—айтыргъа, „туу машалла!“ демей, озмазчады.

Халкъны айтыуунда бугъа кючню юлгюсюдю. Таулула паровозгъа „поездни бугъасы“ деб, бош айтмагъандыла: паровоз бла бугъа бир-бирине танъ ушайдыла. Паровоз тартханны ол да тартыб кетер дерчады.

Динни кѳуллукѳчулары джерни тѳгерек болгѳанын бил-мегендиле, билселе да, аны айтыргѳа сѳймегендиле. Джерни тѳгерек бурулгѳанын а ала кертиге кѳалай санасынла, ол затха бюгюн да ийнанмайдыла! Джерни бир уллу бугѳа кѳлтюрѳб тур-рады, иссилеб, чибин кѳоруйма деб кѳуйругѳун силксе, теб-джилдесе, джер тебрениѳ андан болады деб, динчиле кѳарангѳы халкѳгѳа алай ангѳылатыб тургѳандыла. Ала айтхан бла, джер сахан табакѳгѳа ушайды, бара-барыб, адам аны кѳыйырына джетерге да боллукѳду.

Мен да сабий кюнлеримде ол затны кѳзѳме кѳргѳюзѳѳчен эдим. Былай акгѳырын барыб, баѳурумдан кѳабланыб, мийик кѳаяны кѳыйырындан терен ѳзеннге кѳарагѳанча, джерни кѳыйырындан „ол дунягѳа“ бир кѳз джетдирирге огѳайым джѳкѳ ѳди. Анда бугѳаны да бир мѳѳюзѳн ѳслерге ыразы эдим.

Бурун бир кѳаѳум кѳралда бугѳа бла адамны кѳрешдирген ѳѳн болгѳанды. Адам, бугѳаны аллына джабыѳчукѳну тутуб, ол уругѳа чабса, аны кѳзѳн алдаб, кесин урдурмай, терсине ийгенди. Аны бла бирге ол бугѳаны саѳрусѳна, бойнуна узун бычакѳны чанчыб баргѳанды. Испанияда алай кѳрешген усда ѳмда ѳхдем адамгѳа тореадѳр дегендиле. Тореадѳрла кѳб бугѳаны хорлагѳан ѳселе, бугѳала да аз тореадѳрну ичин джаймагѳандыла.

Тореадѳрну бугѳа бла кѳрешгени кѳарагѳан халкѳгѳа бек сейир ѳсе, ѳки бугѳаны бир-бири бла турушханлары андан да тамашады.

ѳки бугѳа турушхан деген алай бош зат тюлѳю. Ол ѳки уллу кѳралны арасында уруш баргѳаннга ушайды. Бугѳала, узакѳдан бир-бирин джыйылаб, гѳѳѳлдешиб джуѳѳукѳлашадыла, аякѳлары бла кѳобаргѳан кулдалары, чаѳкалача, кѳкге-кѳкге чыгѳадыла, джар кѳыйырлада мѳѳѳзлери бла топракѳны кѳоба-рыб, сыртларына силдейдиле. Хар бирини аѳурлугѳу бир тонна чакѳлы болгѳан мазаллы хайѳѳуанла, мынгѳая келиб, ѳрши му-

шулдай, къан чабхан кёзлерин ачы джандырыб, башларын бир-бирине тик саладыла.

Уллу кюрешиу башланады. Ол кёб заманны да барады. Турушхан бугъаланы бир-биринден айырыгъа кишини къолундан келлик тюлдю. Ала бир-бири бла кюreshген заманда дуня башы тубюне айланыб бара эсе да эслемейдиле. Онълу, онъсузну артха ыхдыра барыб, хорлайды. Хорланныкъ бугъа, кесини ичин джайдырмай, башын таб айырыб джаллаялса — насыбыды. Андан сора ол кетеди, хорлагъан да, гёджебсиниб, аны ызындан сюргенлей, кёб заманны айланады: джюрексиннъени алай дженъил басылмайды.

Гитче заманымда бир джыл Хаджи бла мен, эки атлы болуб, Покун-Сыртындан Эки-Ара таба атландыкъ. Мен да, гинджича, ат джерни юсюнде чайкъала барама. Хаджи миннъен „Машка“ джортса, мени акъыллы алашам да джортады, башын Хаджини ёзенъисинден айырмайды. Мен да, къашха къадалыб, джыгъылмазгъа кюрешиб барама. Адам болгъанды деб, Хаджи мени джортханыма къараб къууанады.

Адам айтыб айталмазча, джазыб джазалмазча, бир алапат джерлени барабыз. Туугъан джуртубуз, Кавказ, кесини бай табигъатын аллыбызгъа тёкгенди: къарамдан ары къарамла, таудан ары таула; алапат ийс этген нарат чегетле, шыбыла къыркъыб аудургъан терекле, чайырлары саркъыб, гъурдугъож къайнаб тургъан дюкгючле; ма Бийчесын, Мамучар завод, ма

айланчла, ауушла, сыртла. Бир джерде да болмагъанча таза кёк, бир джуртда да джюрюмеген акъ булутла!

Джайны иги заманыды. Атны къарын тюбюне келе, кём-кём ханс чайкъалады. Каскала бир-бирине оздурмай джырлайдыла, къызыл-къолан къанатларын кёргозе, атны аякъ тюбюнден учуб барыб, хансха кёмюледиле.

Кюн орта бола, биз сыртлыкъдан бир ариу джашил тюзге къарадыкъ. Тюзде бек кёб тууар отлай, сюрюуню кыйырында да эки бугъа туруша.

Атын буруб, Хаджи бугъала таба ашыгъыш тебреди, ол анда не эсе да бир зат кёргеннге ушай эди. Мени атым да, менден эркинлик сормай, аны ызындан бурулду. Джууукъ барыргъа къоркъуб, атымы ауузун тартаргъа кюрешдим.

Барсанъ—аллайгъа бар: эки уллу бугъа туруша, бир ишек-сиз, кёбден бери кюреше болур эдиле, къырдыш къаладжюк бла сюрюлгенча къазылыб, бугъаланы юслери кылды, ауузыларындан кёмюклери келе, башларында тюклери къаннга боялыб, бир-бири мюйюзюн сындырыргъа кюреше тура эдиле.

Алай а эм сейир зат бир экиджашар бугъачыкны кюрешгени эди. Текелемюйюзча, эки кысха базыкъ мюйюзчюгю болгъан бугъачыкъ, сюрюуню бугъасына джакълыкъ эте, аны бла турушханны уруб кюреше эди. Ол, киши бугъаны арт джанындан кириб, ёрге-ёрге секириб ура эди, бутларын союб, джырмыкла къобарыб, тюклерин тегерекге учура эди. Ол бугъа да, андан къутулама деб, артын ары-бери атаргъа кюреше, башын айырыргъа уа мадары джокъ, тарбуууннга тыйылыб, кесин хорлата бара эди.

Ат бла чабыб, кюрешиб, Хаджи бугъачыкны бир джанына чартлатды. Алай а ол, ит тегенеге чабханча, хаман турушханла таба мыллыгын ата эди. Бугъаланы бир-биринден айырыргъа уа кыйда къарыу!

Алайда атдан тюшюб, джюгенин да меннѣе бериб, Хаджи ол экиджашарны тыяргѣа, бугѣала бир-бирин хорлаб айырылгъынчы, аланы кѣатларын сакѣларгѣа керек болду. Заман тюшден озаргѣа бугѣала, тохдаусуз туруша, Хаджи да биргелерине, тюзю кѣыйырында кѣулакѣ таба ташайыб кетдиле. Мен да атдан тюшюб кѣб турдум, санларымы солутдум, эригиб, джукѣум келе башлады.

Бир заманда Хаджи кѣайтыб келди, сюрююню бугѣасы кесини джауун джаргамдан атыб джибергенин айтды.

Атлагѣа миниб, биз джолубузгѣа тебрeдик. Сыртлыкѣдан ызыбызгѣа кѣарагѣаныкѣда, кѣулакѣны ары джаны кѣнделенде хорланнѣан бугѣаны, ауур-ауур атлай, кетиб баргѣанын кѣрдюк. Аны ызындан бир 20—30 атламда хорлагѣан бугѣа, аны артында да хорламгѣа кесини „халал юлюшюн кѣошхан“ экиджашар бугѣачыкѣ бара эдиле.

„Онѣсузгѣа кюн джокѣ“ дегенлей, ол бугѣаны кѣалайгѣа дери сюргенлерин, кѣаллай бирни кѣоркѣутуб айланнѣанларын биз билелмедик, алай а аны ол стауатха экинчи басмазына ишексиз болдукѣ.

“Ит стауатында кѣайыр болады“ деген сѣзю кертилигин мен алайда таныдым. Ол экиджашарны тамада бугѣагѣа болушханын алайда кѣрген адам маллада акѣыл джокѣду деб айталмаз эди, „гитче бармакѣны да асыу болгѣанын“ кеси кѣзю бла кѣрюр эди.

Ким билсин, сюрююню бугѣасы ол экиджашарны атасы эди эсе уа...

АДАМНЫ
Керти шаху

АЗРЕТНИ ИТИ

Минъи-Тауну джыйрыкъ чебгенини бир бюкленнъен джер-чигинде „Баула“ деген джайлыкъны аралыгъында малчы къошла орналгъандыла.

Алайда джарашхан топуракъ башлы чалман юйчюкле кентъден забалача кёрюнедиле. Аралыкъны эки джаны бла баргъан къулакъла ауузларын терен ёзеннъе ачадыла, аралыкъны бир къыйыры да чырпа кёкенле, ёсген тапхыр къаяладан ол ёзеннъе чорт къарайды, экинчи къыйыры, дупбурлагъа таяна келиб, джашил джайлыкълагъа чыгъарады.

Уллу Къарачайдан малчыла бери келгендиле, бу джерледе кѡшла салыб, малланы джай да, кѡыш да мында кечиндиредиле, аланы юйдегилери да, бери кѡчюб, кѡбюсуне мал кѡыйырында джашайдыла. Элде кѡалгѡанла уа — кѡартла, ууакъ сабийле джанѡы келинле, джетген кѡызла...

Кѡыш. Кѡар, джууурт кибик уюб, кѡарамланы джабханды. Ай джарыкъ кечеледе дупбурла, шекер башлача, агѡарадыла. Тийрени джашы-кѡызы, эсли сабийле, ууакъ чаналаны джаратмай, бичен ташыгѡан ат чаналаны тартыб, дупбургѡа чыгѡадыла. Сора кѡууанчлы джаш тѡлю кѡаланнѡан чанала, кѡарны бо ранлатыб, андан энишге айланадыла. Кѡзлерибизни джыламукъ баса, кѡулакѡларыбызда джел сызгѡыра, бойнубуздан кѡар кѡуюла, джырылдаб келебиз. Садакѡлача баргѡан чанала, дупбурну тюбуне гюрюлдеб тюшюб, эниш-сюрем сыртлыкѡны кѡызыу учадыла. Талай кѡычырымгѡа кетиб, чанала ахырында кѡаргѡа батыб тохдайдыла. Сабийлени зауукъ тауушлары айны акъ сютю тѡгюлюб тургѡан сыртланы занѡырдатадыла.

Бу оюнну джаны Азретди.

Джаз. Кюллюмде госук кѡазыу башланады. Мандалакѡла уа кеслерин кѡб излетмейдиле. Кюн бетни чирик джерлеринде джау мандалакѡла, бѡшбармакѡла табыладыла. Хар ким кѡанѡичин кѡолдан тюшюрмей айланады. Сыртыбызны кюн джылыта, джазгѡы хауаны тансыкѡлаб солуйбуз, джерден джанѡы чыгѡыб келген кырдыкны ариу ийисин унутургѡа бек кѡыйынды.

Бу иште да Азретди башчыбыз.

Джай. Кѡарамлада джюз тюрлю гокга ханс бла джасалгѡан кѡалын бичен тау хауада тенѡизча чайкѡалады; сыртла ала кюйюз болгѡандыла, чегетле, чапракѡгѡа бѡлениб, джюон джопбулача, чатланы, кѡолланы тышлагѡандыла, акъ булутланы кѡлекгелери бир сыртдан бир сыртха кѡче барадыла.

Джашчыкѡла, тюзге чыгѡыб, хансда бугѡунчакъ ойнайбыз. Джатсанѡ, кѡрюнмейсе, кѡуру сокѡмагѡынѡ бла табарыкѡдыла.

Андан сора чѣмелтаякъ оюннѣа кѣчебиз. Хар кимни кѣолунда бир джабышмакъ таягъы. Алай а андан да эригебиз. Ары-бери чабыб, марал чѣб башылары уруб, токѣмакъларын узакѣгѣа чортлатыб башлайбыз. Артыкъ да бек эшек чыгѣаналаны омакъ башларын юздюрюрге ѣчбюз. Кѣозу кѣулакѣдан тойгѣанлай, анда-мында маджал сабдагѣайланы башларын кѣыркѣа туруб, тыхден, зыка битген джерлеге кетебиз. Джолда бара ѣа, эмизик хансланы юслери бла атлаб кетелмей, маджал-маджалын сайлаб, суѣларын ѣмебиз.

Кеселекгеле бла джыланланы ѣлтюрюѣ сабий джыйынны ѣкинчи ишиди. Кѣарт анам меннѣе: „Джашым, адам джыланнѣа тюбесе, кюн кѣгде тохдаб кѣарайды, адам джыланнѣа ѣлтюрсе, кѣуѣаныб, джолуна кетеди, алай болмаса, мутхузланады; бир кѣолтугѣу бла бир джылан, ѣкинчи кѣолтугѣу бла да бир кеселекте ѣлтюрген джандетге сормаѣ киреди деб айтылады“, — деѣчен ѣди.

Биз, сабий кюнѣбюзде джашагѣан джерибиз кеси джандет болгѣанын ѣскерелмей, джахил адамланы айтханларына ѣа, керт-да деб, кѣулакѣ тиге, джандет биз кѣргенден аламатды деб тура ѣдик.

Ол себебден — джандетге барыргѣа ким сюѣмез? Кюреше-биз кѣырыб табханыбызны. Тюзю, макѣагѣа тиймейбиз, макѣаны ѣлтюрген гюнахды, деб кѣоркѣутхандыла. Аны хатасындан ѣсе хайыры уллу болгѣанын биз ол сагѣатда билмей ѣдик. Алай болса да, ойнаѣ келиб, ѣслемай, макѣачыкѣны гимикдириб кѣойгѣаныбыз болса, накѣырдасыз сокѣуранабыз...

Тийреде Таѣбий деб бир алаша сары кѣартчыкъ джашайды. Ол кѣзыл кѣанлы, токѣ адамчыкъ ѣди. Алай а мени ѣсим-де кѣалгѣаны аны уллу юллесиди. Кѣолундан юлlesi тюшѣб, аны чыртда киши кѣрлюк тюлдо.

Юѣдегиле меннѣе былай сорадыла.

— Джашчыкъ, Тананы несисе?

- Окъугъан китабчыгъыма.
- Хаджини несисе?
- Джаныма.
- Анняны несисе?
- Кёзюме.
- Таубийни уа несисе?
- Таубийни юллесиме...

Алай айтсам, дуния кюлюб, харх этеди.

Таубийни тютюню тауусулса, джашауу таргъа тыйылады: не зат болса да, ауузунда бир джукъ тютюнлемесе, ол тѣзмейди. Махоркагъа ушагъан бичен умурну джыйыб, кючлю этер ючюн, анъа къайда кюндюш чапракъны да къошуб, юллесине къуюб, зауукъ эте тартады. Кѣбню кѣрген адамла Таубий серди, дейдиле. Алай дегенни не болгъанын анъыламай, аманнъа бардырыб, мен да чарлайма: себеби—Таубий мени тенъимди дегенча болуб турама, тенъине аман айтылырын а ким сюер?

Таубийни ююню къатында Азретланы юй да барды. Азретге оналты джыл болгъанды деселе, мен анъа бек сукъланама: оналты джыл деген зат меннѣе ёсюмню баш къылчыгъыча кѣрюнеди. Азретча, уллу джаш болмакълыкъ мени эм термилген затымды.

Азрет бла къарнашы, Абул-Керим, сюрюучюледиле. Сабийлени арасында айырыб бек суйгенлери себебли, ала мени къол аязларында джюрютюрге да огъай демейдиле. Инъир сайын малланы сюрюб келе, туурадан къошлагъа къарагъанлай, экиси бирден къычырыб, „наным-наным, наным-наным!“ деб, ауузлары бла согъуб башлайдыла. Мен да мында тебсеб тебрейме.

Азретни бир суйген ити барды, биргесине тагъылгъанлай айланады. Аны башха итледен аламатлыгъын табаргъа къыйынды, къысхасы, ол бир добар кѣкбоюн къарачай итди, кертиди, талашыулада кючюн кескин танытхан залимледен тюдю. Иесин

суюгенине да тушман дау табсын, ёзге башха адамланы кёрюрге асыры излемейди.

Билмейме, кесини къысха ёмюрюнде бу да аз къыйынлыкъ сынагъан болмаз, алай а къартлыкъ муну азауларын джокълагъаны менъе белгилиди.

Бир джолда — тушманнъа келсин аллай кюн! — Азрет тели аўруудан къаты аўруду. Ол заманда джайлыкълада, бусагъатдача, докторму табыллыкъ эди, атдан, эшекден башха улоўму бар эди. Алайда болгъан хоншула талай кюнню Азретни юсюн басыб турдула, джылагъан, ахсыннъан, „тюкюрген“ болмаса, анъа кишиден болушлукъ чыкъмады.

Болмагъанында, Хаджи, Азретни ат аллына алыб, эки атлы да эки джанындан тутуб, Къарт-Джуртха эниб тебретиле. Аўруу эсиртген джаш, атда олтуруб баралмай: „Аллах ючюн, Хаджи, сыртымдан джатыб барырча бир мадар этигиз“, — деб тилей эди.

Аманны кеминде тик энишгеден къутулуб, ёзен джолгъа тюшгенден сора, атны эки джанына джуўургъанла, джасдыкъла байлаб, Азретни аланы юсюнде кёндеден джатдырыб, кеси да ат артына миниб, аны тутханлай баргъанын Хаджи артда айта эди.

Анамы эгечи Зубай бла мен, алагъа къарай, къая къыйырына келдик. Чырпа кёкенле кириш къаядан ёзеннъе салыннъан джерде олтуруб, узакъда, тохдай-тохдай баргъан атлыланы ызларындан кёб къараб турдукъ. Зубайны кёзлеринден джыламукъла джуммай-джуммай къуюлдула. Джаякълары бла бурун учу кызарыб, бети джыйырылыб, ачы сарнады.

Мен, аны нек джылагъанын иги анъыламасам да, мыдахлыгъына джюрегим къыйынлашыб, ойнар къайгъылы болмай, къаядан таш атыўну къоюб, сагъышландым, ишни табсызлыгъын сездим. Ол кюн мени эсимде бир уллу бушуу болуб къалгъанды.

Ортадан талай кюн ётгенден сора, Азретни ити, кеслери-ни джер юйчюкню башына миниб, кёкге къараб, улуй тебретди. Итни улугъанын къачан да адамла суюмегенлерин мен биле

эдим, ол затны кесим да сюеме десем, алдарыкъма. Аллай итни, „джанынъа улу! этген аман джораиъы башынъа кёр!“ деб, таш, агъач атыб къысдаучан эдиле. Алай болса да, бу джол итни киши да сюрюб кюрешмеди. Адамланы кими сытды, кими ах-сынды, айтыргъа, бары да Азретни ауушханына ишексиз болдула.

Ит, юч кюнню сарын салыб, къаяланы занъырматыб джылады. Ол кече да тохдаусуз джылайды, дей эдиле, алай а мен аны, джукълаб къалыб, эштмей болур эдим.

Тёртюнчю кюн итни улугъан тауушу тохдады, кеси да къайры эсе да думп болуб къалды. Адамла уа, ит тас болуб кетгенди, дей эдиле.

Бир заманда Азретни алыб кетген атлыла элден бушуу халпар келтирдиле. „Бауладагъы“ халкъ джылау аллы болду. Ол кюнле меннъе да бек мутхузча кёрюндюле.

Сейир-тамаша: мында ит сыйыт этиб тургъан юч кече бла юч кюн Азретни къыйышлашхан эм ауушхан кёзюю болгъан кёре эдим...

ТУТАР БЛА ДЖУТАР

Мустафа айтылгъан уучуду. Шкоктан бир атханлай, кёкде учуб баргъан къанатлыны да агъызыб къояды. Ол себебден адамла „Мустафаны атхан огъу джерге тиймейди“ дейдиле.

Къайсы уучуну да усда ити болады. Ит адамны шохуду, кёб затда анъа болушады, бу иште уа артыкъ да улуу нёгерлик этеди. Ол джаныуарны ызлайды, тешикге киргенни, чауулгъа букъгъанны сюрюб чыгъарады, хансда, чырпыда тургъан джаз-тауукъланы, бёденелени учурады, сора уучу аланы атыб тюшюр се, алыб келеди.

Мустафаны да Бойнакъ деб бир ити барды. Ол итни таныгъанла аны акъылын адамны акъылына ушатадыла. Бойнакъ Мустафа бла колхозну къой къошунда талай джылдан бери джашайды, ууда аны биргесине айланады.

Бир кюн стауатны къатындагъы эски саламда Бойнакъ юч кючюкчюк табды, кёзчюклери ачылмагъан адаргы балачыкъла, назик таууш эте, аналарын эмерге кюрешген кёзюучюкде, кёк къаты кюкюреб, чартлагъан шыбыла мийикде от таякъла джан-

дырыб, буз джауа башлады. Ууакъ буз кърмачны ичинде гакгылача буз гыртла, топ-туб деб, джерге-джерге тийиб, ёрге-ёрге секириб, стауатда тёнъереди.

Бойнакъ балаларын къртарыр кърйгыгъа кирди, ауузуна кърбыб, бирем-бирем джатма тюрюнде габдешге эки кюрюкчюрню элтди. Бирчигин а буз ёлтюрюб кърюйду.

Ёлгенликге, аны да буз тюрюнде кърюймай, анасы ышыкъгъа келтирди, джунчуууна да ачыу кършулду. Уллу бузла Бойнакъны сыртына кюртюрмле салдыла, башына догърурала чыгърдыла.

Андан сора ит кесини эки сау кюрюкчюрюгюн джылытыргъа кюрешди, кърюйнуна кърысды, джалады. Арадан он кюр чакълы кетерге ала, хайт деб тирилиб, кързюркери ачылыб, добарчыкъла болдула. Кюрюкчюркле джукълагъан сагъатда аналары ары-бери да бара башлады.

Вир кюр Мустафа уугъа тебрегенлей, тохдаргъа унамай, Бойнакъ да биргесине тебреди, ызына кързю не бек кърараса да, иесинден айырылыб къралыргъа сюрмедиди.

— Да, кел, хариб, — деди Мустафа, — эрикген да болурса, бир аяз къракъдырайыкъ, кюрюкклеринъ ач болгърунчу кърйтырбыз да келирбиз.

Асыры къруаннъандан иесини ышымларын ийисгей, чарыкъларын джалай, ары-бери чаба да ызына кърйита, тегерекни джыйылай, Бойнакъ да уугъа кетди.

Бара-бара чегет талагъа джетдиле, сыртлыкъны башындан бир гюрюлдеген таууш эштиб, тохдаб тынъыладыла. Мычымай чегет тонъузла сыртлыкъдан тегюлдюрле, ташла тёнъерегенча, юрюлюб, талагъа кърюлдула.

Хахай этиб, Бойнакъ аллары таба чабды, Мустафа да, марлаб, эрлай бир кърюлан тонъузну чемелтди. Олсагъатдан мазаллы кърара кърбан, азау тишлери кърылычлача джылтырай, уучугъа мыллык атды.

Шкогун джерлеб хазырланнъынчы джетиб къаллыгъын таныб, Мустафа бир дюкгючню юсюне секириб минди. Кёзню къысыб ачхынчы къабан, окъ атылгъанча келиб, агъачны къабугъун азауу бла сылыб ётдю, Мустафагъа уа тиши тиймеди.

Алайда къалыргъа къоркъуб, къабан ызына айланыргъа, Мустафа базыкъ нарат терекни артына бурулду. Къабан сюрюб, ол къачыб, терекни тегерегине талай кере айландыла. Уучуну джанына керти къоркъуу тюшдю.

Ма ол кёзюучюкде джетди Бойнакъ, джан солуу этиб. Къабанны арт бутундан сермеб тутханы бла чабакъ этин айыргъаны тенъ болду.

Ачы тамакъ тауушу тегерекни титирете, къабан итге айланды. Ол, сюрюб, итни джунчутду, экиси да хойнухлача бурулдула. Джаныуар Бойнакъдан тири болса да, ит аны азауларындан таб джаллай келди. Сора, артындан сермейе деб секиргенлей, къабанны тишине тюшдю, ачы къансыб, хансха джыгъылды.

Къаты кюрешиу кёзню къысыб ачхан чакълы бир заманны барды, дженъил да бошалды. Къабан, итни джерге басыб, шатык-шатык сермеб, ичегилерин текген кёзюуде тарх деб шкок атылды; бурула-бурула келиб, къычырыгъы чегетни занъырдата, къабан да кёкен тюбюне ауду.

Кёзлери джумулуб, тылпыуу тохдаб тургъан итине Мустафа бушуулу къарады, джыламукълары, джаякъларын джуууб, кёкюрегине акъдыла.

— Кеч мени, суйген тенъим,— деди Мустафа,— сен мени аджалдан къутхардынъ, мен а сение болушалмадым... Кеч...

Бир уллу жарны тюбюнде къоллары бла топуракъны къазыб, къабыр этиб, Бойнакъны басдырды, юсюне ташла тизди, сора, бёркюн да кёлуна алыб, ызына да къарамай, ёлтюрген тонъузларын да сан этмей, къошха кетди.

Юйдегисине бушуулу хапар айтыб, кючюкчюкlege къараргъа барды. Энди аланы асыраргъа керекди... Не мадар этсин?

Эки добарчыкъны да кьойнуна кысыб, кьошха кирди, тюрлерине джумушакъ салам тешеди, эмизикден сют ичирди. Ол кюн огъуна Мустафа, аланы кьошда адамлагъа аманат этиб, сабийни ёсдюргенча, эсдюрюрге бойнунда борчу болгъанын юдегисине антылатды.

Анасыз болсала да, ёксюзлюк сынамай, кючукле эрке ёсдюле, таналача, уллу итле болдула. Сюйген иелери аланы бирине Тутар, бирине да Джутар атады.

Тутар бла Джутар Бойнакъны да унутдургъан, къайырлыкъ, ёхдемлик бла айтылгъан бирле болдула. Мустафа аланы кьойчу итле этди.

Андан ары джашауларында ала малчылагъа кёб джарадыла. Стауатха не адам, не джаныуар бир кычырымдан джууукъ келиб болмай

эди. Итлени хапарлары тегерекге джайылган эди...

Бир джолда Мустафа, эгечи Гошага кюзулагга кярай тур деб, кеси кюйла таба кетди. Итле кюшда турган кююу эди. Урчугун ийире, кюзуланы кятында олтурган Гоша бир куджур кек итни кысыла келгенин кердю. Таууш этсе да, ол джаламады, эрлай бир кюзуну сермеб, кячыб тебреди.

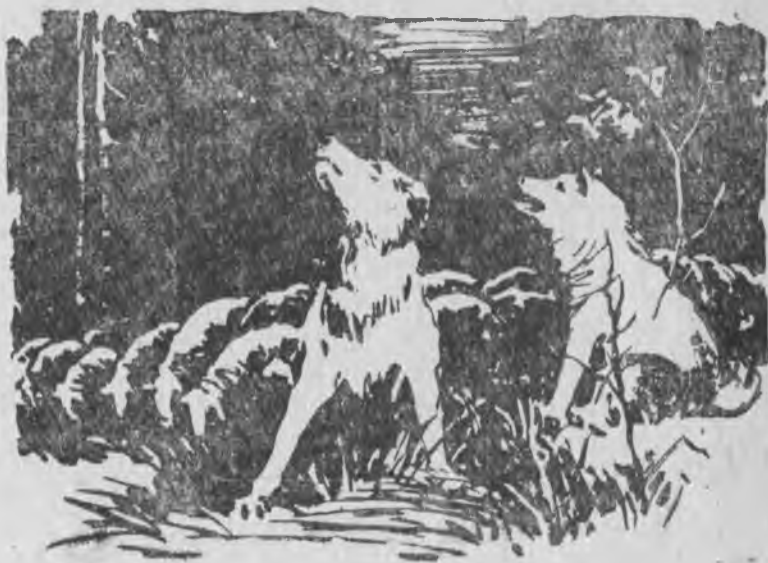
— Хир, хир! Уйт, гяур!—деди Гоша.—Кюй, кюй, худжукъ! Алай болганлыкга ит кюзуну атмады. Сора Гоша кюшха кюугун этди. Мустафаны кярнашы, кече гезетден келиб, кялкъыб турган Хусин, эшикке чыгыб, кюзуну алган берю болганын сезиб, тууайлаучу тауушу бла:

— Юст, Тутар! Тут, Джутар!—деб кычырды.

Тутар бла Джутар, секириб туруб, Хусин кергюзген джанына атылдыла, эки атлатмай, берюню кюууб джетиб, кюзу да аузунда турганлай, эки джанына кериб тохдадыла. Ол да, джаны кяйгылы болуб, кюзуну джерге атды, итледен кутулурга дыгалас этди. Джаралы кюзу, кярыусуз солуй, хансхаджыгылыб макъырды.

Чалмандан бир уллу кязыкны суууруб алыб, Хусин да джетди, ура кириб берюню „саудан тулукъ этди“. Кюзуну уа джаны саулай кюшха келтирди...

Тутар бла Джутарны аллай хапарлары аз болмаганды. Ала, кюшда адамны тилин анъылаб, „тут!“ десе — тутуб, „кюй!“ десе — кююб тура эдиле.

Сюрююню биргесинде бу итле айланнъан кёсюде сюрюучю керек болмайды. Къойладан айырылмай, экиси эки жанларында сюелиб, адамча кютедиле, инъирде уа къошха къайтарыб келедиле. Кече итле, къыйырда гёзет этиб, стауатны ышаннъылы сакълаб джатадыла...

Бир инъирде жантур къатыш келген къалын тубан джерге джабылыб, кече бла кюн танылмай тохдады. Джунчугъан къойла, джопбу болуб, бир-бирине къысылыб, къошха къайталмай къалдыла. Къатлары уа—чегет, джаллы кёб... Адамла, излеб айлансала да, сюрююню табалмадыла. Итлени аслан бла кюреширча залимле болгъанларын билгенликге, кёб къойну тюзде къалгъанына къайгъы эте, къошдагъыла танънъа бек тынъысыз чыкъдыла.

Эртденбла излей барыб, сюрююню бир урбунда табдыла. Джарашдырыб санаб, сынъар малгъа джукъ болмагъанын, тиш джетмегенин таныдыла. Малчыла, мардасыз уллу къууаныб, ит-леге ыразы болдула.

РАЗБОЙ

Бизни итибиз, Разбой, кючюклюден эрке ёсгенди. Аллай тюрюлю атны нек атагъанын аны бизге сатхан орус къатын кеси биле болур эди, биз а кеч билдик: ит керти къайыр, къайгъылы, гынтдылы зат болуб чыкъды.

Орус хоншубуз аны къоз гюрбедеча асырагъан эди. Сатыб алгъаныкъда, кеси келтириб, юй аллында терегибизге тагъа туруб, итни бизге къаты аманат этди: „Эт ийиси болмаса, ашарыкъны истемейди, кемсиз джизгиди,—деди ол.—Сиз мынъа базарда къасабчыладан этчик, сюекле ала туругъуз. Шорпачыкъ джетдириб берсегиз, не ашны да иги ашарыкъды“...

Разбой бёрю тутар итди, юсюнде кёксюл-къара тюгю сыланыб, добар бетинден багъырлача джылтырагъан хыны кёзлери джити къарайдыла.

Ары дери кишдикле кючлеб туруучу, ким да къоркъмай кириучю арбазыбызда энди ит таууш чыгъа башлады. Кертиди,

ол ал кёзюуде къуру сынсыу бла къансыу болду: ит эски иесине, юреннъен джерине тарала эди.

Талай заман кетиб, кесибибге джарашханындан сора, аны ауазы кёб тюрлю болду: ач болса—гурушхалы ауаз бла, сууукъ болса—ачулу, къонакъ келсе—суюмеген неда суююннъен, кишдик кёрсе—бездирген ауазла бла юрюб тебреди. Юйден чыкъмагъанлай, итни неге чабханын билиб кёюучан эдик.

Разбойну ычхынуучу кылыгыды аман. Хойнухча бурула туруб, сынджырын тартыб, боюнлугъун эки ал аягы бла кёзюу сыдырыб, башындан чыгъарыб кетеди. Олсагъатдан орам хайдан толады: адам кычыргъан, ит чабхан, талашхан тауушла джер-джерде чыгадыла. Кече къарангыда аны къаугъасын эштиб турабыз, юйге чакъырабыз, алай болгъанлыкъгъа — табсанъ кёйма! Адамны тутады деб, артыкъ да бек къоркъабыз.

Эртденбла юйге къайтады. Къарны ач, кеси иги ашхы сылыт болуб, талашхандан серигиб, тенълеринден тансыгъын алыб... Сынджырдан ычхыныб кетген джеринде джатады. Кёзюнъе тюз къараялмайды: терс болгъанын анъылаб, урушадыла деб къоркъады. Алай а, не этди эсе да, джанын атыб, толу ыйыкъгъа болур чакълы бир кыдырыб къайтды...

Разбойну дагыда тутуб тагъабыз. Бу джол бойнун алгъындан да къатыракъ кысабыз. Ол да, кесин эркетирге кюреше туруб, камсыклыгъы кечилгенине кёл баса, биягы сынджырына джарашады.

Айтханымча, муну тюрлю кылыкълары кёбдюле. Инъирде къарнын керексиз этмей, унутуб кёойгъаныбыз болса, биз джата тебрегинчи кымсыз туруб, сора биз оруннга киргенлей, кёлкълалды ауаз бла юрюб, кесин чанчыб, бузуб башлайды.

— Хадауус, сёлешиб кёояргъа тебрегенди, — дейди Шамший, туруб габашларын къаблай. — Энди бир кесек кем кългъанды да, бизни джатханыбызны сезиб, аны ючюн гурушха этеди.

Аш бериб, төгерегине айланыб къайтады,—Разбойну да тауушу джарыкъ, ёхдем чыгъады. Бу джол ол юйге эштдирир ючюн юрмейди, тышына айланыб, узакъгъа, борчун толтура, юреди..

Дагъыда бир сейир къылыгъы неди десенъ, кеси шахарда ёсгенлей, арбазгъа шахарчы адам кирсе, аны кёрюб болмай, тиш туруб, сынджыргъа кесин уруб, бууулады. Алай болмай, элледен тонла, джамчыла кийген колхозчула келселе, аланы ийисгер къайгъыгъа кириб, асыры сейирсиннъенден болур, чабхан да этмей къояды. Эшикден почтальон, налог агент неда башха къуллаукъчу кёрюнсе уа, Разбойну къутургъанына къара да къал!

Джашаууну ал кюнлеринден бери тагъылыб тургъаны амалтын, ит юй джаныуарланы, хайыуанланы хазна кёрмеген эди. Аны ючюн болур, къой, эчки кёрсе, маймулну кёргенча болады. Ычхыннъан кёзюуюнде ачыкъ терезеден секириб, юйге тюшюб къалыучусу да эсимдеди. Орамда адамгъа тюбесе уа, башы табгъа секириб, ёшюню бла уруб аудуруучан эди. Ол себебден сынджыр бла боюнлукъ Разбой ючюн ишленнъендиле, дерге боллукъ эди...

Къазауатны къыйын джылларыны биринде Эмулукъа ёзеннъе къошха чыгъыб тебретдик. Шахарда бизни юйюбюзню сакълаб къалгъан квартирантларыбызгъа Разбойну аманат этиб, ашарыгъын да алагъа къоюб, ач этмегиз, дедик. Ит, ызыбыздан къараб, кёлюню такъыр болгъанын биз анъылаучу ауазы бла билдире къалды.

Талай замандан юйге барыб, Шамший итни къарыусуз болуб тургъанын кёрюб келди. Къошдагъыланы барыбызны да джаныбыз джарсыб, аны да бери алыб келирге оноу этдик.

— Джашчыкъ,—деди Зубай,—Зайнеб да, сен да барыб, итни бери келтиригиз. Джай кёзюуде бу ариу хауаны да бир солур, акъдан да бир тоюб керилир. Ол анда, ашын-сууун табмай, тарыгъыуун билдирирге бизден да киши кёрмей, термиле турады. Юйдегиле уа анъа аш берир къайгъылы болмазла.

— Разбой мында малны, адамны да ашар, ол асланны, базыб, джолгъа да адам къалай алыб чыгъарыкъды?—дедим мен,

— Эшда-эшда, ол алгъыннъы борбайындан джукъ да къалмагъанды, башын кѣлтюрюб, дуниягъа да къараялмайды,—деб, Шамший мыдахланды.—Къарамаз ючюн, ала анъа бир аман зат ашатхандыла, неда ийне джутдургъандыла, деб турама.

Экинчи кюн эртденбла эртде туруб, эгешчигим Зайнеб бла мен шахаргъа тебретдик. Бу ташлы, чаууллу ёзенни ичи бла баргъан джолчукъну мен басмагъан бир эли джери да болмагъанча эди: чаначыкъланы тартыб, тенълерим бла мен былайтын отуннъа ненча кере келгенбиз! Бери, сегиз-тогъуз километр джерге, отха эки-юч саллыкъ отун ючюн! Ма былайда бир гитче дюкгючню тамырларын къазыб, кесиб, къобаргъан эдим, ма биз чананы тартыб чыгъаралмагъан тик, ма биз олтуруб солуучу сослан таш, ма курортчула келиучю Замокну къызыл къаяларында тюрю-тюрю джазыула...

Шахарда юйюбюзге джетиб, арбазгъа киргенлей, Разбой, суююнуб, назик къансый, сынджырын суюрей, аллыбызгъа сюркелди; аякъ юсюне туруб, юйюрсюндю, джарыды, дагъыда джерге джабланыб, инджиулю кѣзлерин бизге къаратды.

Къатында чѣгелеб, экибиз да кѣюн-башын сыладыкъ, эрке-летиб, табхан ариуубузну айтдыкъ.

— Разбойник,—дедим мен,—сен ачдан ёлюб къалыргъамы джетдинъ, хариб? Ма, бу гырджынны да бир къаб, андан сора барыбыз да къошха кетерикбиз. Анда уа, билемисе, сеннъе не суюсенъ да ашатыб, алгъынча, добарчыкъ этиб къоярыкъбыз... Анъыладынъмы? Вот.

— Сора мынъа аш бермегенмидиле да?—деди Зайнеб.

— Къайдам джарлы, не болгъан эсе да, бергенибизни аузуна салмайды, адам-зат урмагъан эсе,—деди бизни сѣлешгенибизни эштиб тургъан квартирант къатын.

Итни сынджырын терекден тешгенлей, секириб туруб, ол да ызыбыздан тири тебреди. Орамда бир кесек баргъанлай, тох-даб, джерге джатыб, солуб, дагъыда тебреди.

Ишни къолайсыз болгъанын танысакъ да, ызыбызгъа къайтыргъа суймей, аманны кеминде шахарны кыйырына чыкъдыкъ. Не пелах болгъанды мынъа? Аслан тюрсюню да къайда, джур кыйылыгъы да къайда? Адамгъа чабар мураты да джокъ, ызына къайтыр акъылы да джокъ — бизни бла барыргъа термиледи.

Кюн батаргъа кыйысылгъанында да, джолну джарымын къоратмагъан эдик. Итни къарыусулугъун кёрюб, сыртыма кёлтюрюб барыргъа да талай кере таукел бола эдим. Зайнеб, джийиргениб, унамай эди.

Ит адамны шоху эсе, адамны да итге биринчи шох болгъанын биз ол кюн кёрюздюк.

Замокдан озуб, къошха тёрт-беш кыйчырым къалыргъа кюн батыб, ёзен къарантыв болду. Кёб бармай, бизни аллыбызгъа къарай келген Зубайгъа да тюбедик. Ол кастролчукъ бла сют башыгъа чанчылгъан гырджын алыб келе кёре эдим, андан, ташны чунуруна къуюб, итге ашатдыкъ. Мыллыгын атыб Разбой джутаргъа кюрешди.

Андан ары биргебизге элтелмей, аны алайда къоюб кетдик. Ол да, джата-къоба, ызыбыздан келирге кюреше къалды.

Танънъа мен бек ашыгъыб чыкъдым. Сагъышым улуу эди: ёмюрюнде келмеген джеринде Разбойну кече къоюб кетдик, ол

къарыусузлугъу бла, кесин да бѣрю ашаб къоймагъа эди, нек кѣлтюрюб келмедим, алай а къалай кѣлтюрюн—бир джери ачыб, къулагъынъдан къабса!—быллай сагъышла тынъысыз эте эдиле.

Танъны бурну къарагъанлай, секириб туруб, Разбойну излей кетдим. Къошдан узакъ бармай, аллына тюбеб къалыб, аны сау болгъанына кемсиз къууандым. Ол, хариб, кечени узуну бизни ызыбыздан келирге кюреше тургъан кѣре эдим...

Къошха келтириб, бир къазыкъгъа тагъыб, аллына табылгъанны салдым, эски къылыгъын эсде тута, адамгъа, малгъа тиймесин деб, сакъ болдум. Андан сора чегетден чѣртлеуюк чыбыкъла тюшюрюб, таза джерчикде тѣгерек къошчукъ эшдим, башын чырпыла бла джабыб, итни да ичине джыйдым.

Талай кюнню ит, тирилгенча болуб, ары-бериле къабаргъа кюреше турса да, алгъыннъы залим къылыгъын кѣргюзмеди.

Бир джолда сабийле „Разбой ёлюб турады!“ деб келдиле. Чабыб барсам—сени джауунъ аллайгъа барсын: юйчюгюню ичинде джанындан джатыб, тишлери ачы тукъум къарышыб, кеси да тыныб тура.

Мени анъа къаллай бир бушуу этгеними айтыб анъыла-тыргъа тынч тюдю. Меннѣе къараб, сабий тенълерим да эте эдиле бушуу. Ийне джутуб, къабыргъасы тешилгенин, ашланыб, ол джарасындан ёлгенин билдик.

Сууну къаты джарда къабыр къазыб, Разбойну сый-хурмет бла басдырдым. Анъа сыймеклигим улуу болгъаны себебли, алай сансыз къоялмадым: улуу къанъа ташны элтиб, башында сын таш этиб орнатдым, юсюне да былай джаздым:

„Былайда тынчайгъан бизни керти шохубуз, юйню ышаннъылы сакълаучу, джанындан эсе иесин бек сыйген багъалы Разбсйду. 1943-чю джыл сентябры 13-де“.

АМИНИ
соҳда дитлар

ШКОЛДА

Туугъан кюнюнден башлаб, адамгъа хар зат джанъы, хар этгени биринчи кере болуб барады. Дуния джарыкъны кёзю кёргенлей, „А-а-а!“ деб къычыргъан сабий, артда биринчи сёзюню айта, биринчи кере атлай келиб, ахыры школгъа да барыб, харифге къараб, „А“ деб, окъуб тебрейди. Джашауну азбукасы алай башланады.

Школ! Бу сёзю эштсе, джюреги джылынмагъан, кемсиз татлы, джарыкъ заманы эсине тюшмеген ким болур!

Школгъа джюрюрюксе деселе, анда не этеригими билелмей, мен да терен сагъышлана эдим. Окъургъа-джазаргъа юретирикдиле деселе да, алай дегенни магъанасын иги антыламай эдим.

Нарсанада юй алыб джарашхан джылыбызда Шамший, къолумдан тутуб, мени школгъа алыб барды. Танымагъан, билмеген джериме мен да къоркъаракъ бардым. Анда къалай болур, кимле тюберле деб, сагъышлана эдим.

Омакъ оюулу темир бурууну эшигинден кириб, таш атлауушладан энишге тюшгенлей, школну арбазына кирдик. Арбазда,

гокга ханслача, тюрлю-тюрлю кийиннъен сабийле, переменагъа чыкъгъан болур эдиле, хахай этиб, бир-бирлерин сюрюб, къызыл галстукларын джел тарай, чабышыб айланадыла. Анда-мында онълу джашла, къызла да кёрюнедиле. Ала камсыклыкъ этмейдиле. „Тенъ тенъи бла, тегене бауу бла“ — алай болду мен эслеген хал.

Былайда мен сабийлени джарыкъ кюлгенлерин, бир-бирлерин сюрюб айланнъанларын кёрюб илешдим, кёл басдым, къонъурау тауушну биринчи кере эштдим.

Школ эки этажлы къызыл къанджалбаш юйдю. Аны башында, къарт амманы чохуча, бир гитче чардакъ юйчюгю да барды. Арбазда къурулгъан турникге онълу джашла миниб ойнайдыла, гитчеле уа ауузларын ачыб къарайдыла, миндиригиз деб, тилейдиле. Арбазны ичи бла терен суу канал ётеди — ма буду сохдала эм бек суйген джер: бир-бирин сюрюб, аны юсю бла секириб, „кутька“ ойнайдыла.

Школгъа кириб, Шамший бир адамла бла мени кёргюзюб сёлешди. Муну сизге алыб келгенме, деди. Ала да, башымы сылаб эркетледиле, атымы сордула. Мен а, уялыб, майрышыб тургъан болмаса, джукъ айталмадым.

— Ай аперим къарнашчыгъыма, — деди келбетли киши, кёзлериме джити къараб, — бир да къоркъма: сени кибиб кёбле окъуйдула, тенъчиклеринъи тамбла танырса, хар не бла да шагърей болурса.

Андан сора мени бир бош классха элтдиле, парталаны, доски кёргюздюле, къайсы классда окъуругъуму айтдыла.

Биз биринчи кюн дерсге кечигиб келген эдик да, окъууну тамбладан башларгъа керек болдукъ. Къууана-къууана, юйге къайтдыкъ. Экинчи кюн Шамший мени дерсге заманында келтирди. Юсюмде джанъы кийимлерим, бетим таза джууулуб, башым къырктылыб, кёлумда китабла салыргъа бир къумач сумкам...

Классда джыйырмадан аслам сабий болдукъ. Ичибизде танъ эслиле да аз тюлдоле, алай а кёбюсюню башчыкълары парталаны артларындан кючден кёрюнедиле.

Биринчи усдаз! Шерифат деб бир джаш къызчыкъды ол. Харифлени созуб-созуб айтады, кёзюбюзге кескин кёргюзеди. Биз да аны ызындан къайтарыб айтабыз, агъашчыкъла бла сарнаргъа юренебиз.

Шерифат, онълу сохдаланы бизни къатыбызгъа олтуртуб бизге болушдурады. Хауа деген узун къызды меннъе дерсими айтдыргъан. Ол, башла бармагъын тизгинлеге тиреб, китабдан былай окъуйду: „Чалкъычыла чалкъы чаладыла, чалкъыларын таблайдыла, чабырларын къакълайдыла“... Мен да айтыб барам, алай а аны ол сёзлени къайдан алыб айтханын анъылаялмайма. Бек сейир болгъаным неди десенъ, китабда ол сызылгъан къарачыкъладан, таууш эштмегенлей, ачыкъ сёзле чыгъарыб, аланы айта билгенлериди.

Мен кеси ёмюрюмде да билмезме алай окъуй, деб къоркъуу этеме...

Шерифатны стол ящигинде къалын къагъытладан этилген уллу харифле кёбдоле. Аланы таныб бошагъаныбыздан сора, бир кюн столну къатына чакъырыб:

— Амин, „Турнала“ деб тизчи класс къанъада,—дейди.

Усдазны столундан харифлени бирем-бирем алыб, къанъада тизиб кюрешеме. Ахыры „Турнала“ деген сёз чыгъады. Терсди деб, киши айтмайды.

— Къара мынъа, тюз тизиб къойду да! — деб къууанады менден тирилик сакъламай тургъан усдазым...

Къанъада Шерифат джазгъан сёзлени кесибизни тетрадларыбызгъа джазабыз. Бошасакъ, бир-бирибиз бла булджур къайгъы да этебиз. Усдазны ауазына да, бёрю шоккога юреннъенча, юрене тебрегенбиз.

Мени къатымда олтургъан узун джашчыкъ бла усдаздан джашыртын сёлеширге кюрешеме:

— Къаншау, кел, тетрадланы поляларында суратла салайыкъ.

— Чык, мен салмайма.

— Биз ичинде джазабыз, тегереклери уа бош къалыб кетеди, аланы да бир затладан толтурайыкъ.

— Чык, огъай, Шерифат урушурукъду.

— Да нек урушады: ичине, джазгъан джерибизге, сурат салмайбыз да, тышына салабыз...

Къаншау унамайды. Аймысына, унамасын, мен кесим тебрейме чанчакълаб поляланы. Не сурат салгъанымы кесим билиб айталлыкъ да тюлме.

Тетрадланы джыйыб кетедиле. Экинчи кюн дерсни аллы бла Шерифат класс журналны ачады:

— Айбазланы Далиб?

— Мындама!

— Алийланы Тамара?

— Мындама!

— Болурланы Чокай!

— Я!

— Сарыланы Шамшият!

— М... дама!

— Ёзденланы Амин!

— М-м-дама!

— А-а, сенмисе? Тохда сени...

Мен сагъаяма, не болгъанын а билмейме.

Классда кимни болгъанын-болмагъанын джокълаб бошагъандан сора, Шерифат тетрадланы узун Хауагъа береди:

— Ма, Хауа, чач быланы.

Хауа чачады, усдаз да дерсни башлайды.

Мен полялагъа биягъы суратланы сала башлайма, Къаншау-гъа да сал, дейме.

Къаншау, къолун кѣлтюрюб, усдаздан не эсе да айтыргъа эркинлик алгъанлай, ёрге туруб, тарыгъады:

— Шерифат, Амин полялада суратла салайыкъ, — дейди да къоймайды...

— А-а! Унутуб турама,—деб, Шерифат мени таба дженъил келеди, тетрадымы къолумдан алыб:

— Ким эркинлик бергенди сеннъе класс тетрадны чанчакъ-ларгъа? Бу джолдан сора салсанъ, эштмеген эдим деме! — деб, тетрадымы кѣзюме тутады, къаты уялтады.

Кирпича, башымы джашырама, къоркъгъандан ичим къал-тырайды, сохдаладан уялгъандан бетим отча къызарыб, Къан-шау-гъа ачыуланнъандан да кѣзлеримде джыламукъла ойнайдыла.

Экинчи полялада сурат макытда салсанъ а...

Къаншау-гъа да кесими кѣбдюрюб, талай кюнню айланама: тил этгени кѣлюмю бек къалдыргъан эди, тилчини уа, не джа-шырыу, нечик да кѣрюб болмай эдим.

Классда мѣн бираз бырнак болгъанымы сеземе: сабийлени кѣбюсю шахарчыладыла, бир-бирин таныйдыла, мен а тышындан кѣб болмай келгенме.

Сабийледе да, тауукъладача, онъсузну, джакъсызны аягъын-дан алгъан кылыкъ барды. Ал кѣзюуде меннъе да джашау бер-мегенле табылдыла. Школдан узакъ болмай джашагъан талай кызычыкъ бла джашчыкъ, бир-бирине эзеу болуб, мени бла кю-решедиле: даулашадыла, хыликге этедиле, джолда ызымдан дже-тиб, сумкалары бла уруб къачадыла, къар джуммакъла атадыла...

Къар джуммакъ атыуда мен артха къалмайма, атхан джум-магъым, окъча барыб, маралгъанымы къулакъ джанын кызыды-рады. Къая башларындан ёзеннъе таш атаргъа ёчлюгюм былай-

да меннѣ болуша болур
эди, кесим тенълилени онъ-
лайма, шахарчы сабийле уа
мени джитилик бла оза-
дыла.

Школдан чачылыб ба-
ра, арабызда кѣаугѣа чы-
гѣады, даулашабыз. Экинчи
кюн школгѣа келсем, мени
бла кюрешириклерин ала
джашырмайдыла.

Ол хапарны юйде ай-
тама. Сабий кѣайгъыгѣа
эс бѣлюб, Шамший мени
Кѣады бла Шамилге аманат

этеди. Ала уа менден уллу джашладыла, кеслери да бизден узакъ
болмай джашайдыла.

Школгѣа ала кѣатыш келеме. Переменагѣа чыкѣгъанлай,
сабий сюрюу арбазгѣа тюйча тѣгюледи, каналны юсю бла ары-
бери секириб, бир-бирин сюрюб, джагъалашыб-джыртышыб ай-
ланадыла. Ол кѣзюуде пионервожатый кѣыз, кѣзыл галстуклу
сохдаланы бир джерге джыйыб, тебсерге юретеди. Гитче джаш-
чыкѣла истемейге барыб, чанчылыб кюрешедиле. Кѣараргѣа сую-
сем да, тойгѣа кѣошулургѣа мен бек уялама.

Тюнене мени бла урушхан джашчыкѣла, меннѣ терс кѣа-
рай, тохда, дерс бир бошалсын деб, кенъден джумдурукъну
кѣргюзедиле.

Бир заманда Кѣады, кѣатыма келиб:

— Кѣайда, кимледиле ол сени бла кюрешгенле! — дейди,
кѣамчи сабча бир агѣашчыкѣны кѣолунда ойната.

— Майнама, бирлери олду! — дейме мен, арлакѣа ойнай
тургъан Мудалифни кѣргюзюб.

Къады, аны къатына барыб, иги къоркъутады, бу джолдан сора Аминнъе тие турма, дейди. Мудалиф бла нёгерлери меннъе ёчюкгенлерин андан сора къоядыла. Тура-туруб, биз шохайла болабыз...

Юйге келир-келмез, кюн орталыкъ ашаб, орамгъа ашыгъама. Джай да, къыш да орамда мени сакълагъанла кёбдюле. Джай тоб, шыжык, „кутъка“, бугъунчакъ ойнаргъа сакълайдыла: бу оюнлада мен къошулгъан команданы джолу болады; къыш а—конёкла, чанала бла учаргъа, къар джуммакъ ойнаргъа чакътырадыла: конёкла бла мен учуб тюшмеген бир тик джокъду, меннъе эришиб учабыз дегенле, алчю-гюлчю айланыб, сыртлары не бауурлары бла учуб тюшедиле; къар джуммакъ ойнауда уа мен команданы башчысы болама, къар джуммакъланы, сууда джибитиб, къатыла этиб, аладан хурджунларыбызны толтуруб, орамны ары джанындан бизге къаршчы келген сабийле бла джууукъ кириб, бетден-бетге согъушабыз, кёбюсюне хорлагъан да этебиз.

Юйдегиле мени джатар заманнъа дери юйге джыялмай къыйналадыла. Ахыры—къайтама, ойнагъандан эригиб, джаякъларым джана, санларым къызыб, саулугъум къайнай...

Мен ал класслада окъугъан кёзюуде эгешчигим Зайнебге тёрт-беш джыл болгъан эди. „Кёрген кёргенин этер, кёчген арбасын джегер“ дегенлей, ол да, менден кёргенин этерге тырмашыб, джюрегими джарады. Мени бир китабымы алыб, къагъытларыны арасы бла джыджымчыкъ кийдириб, сумкача этиб, билегине илиндириб айланады. Аны кёргенлей, мени джинлерим къозгъаладыла, сюрюб тебрейме, алай а Зайнеб тамадаланы арасына кириб къутулады.

Аны бла къалса уа, Зайнеб былай айтады:

— Мен да школгъа джюрюйме, сенича окъуйма!

— Алдама, къайры джюрюйсе?

— Огай, алдамайма... Ма ары барама...

— Къайры? Кёргюзчю!

— Кёргюзейим... Кел.

Экибиз да, эришиб, орамгъа чыгъабыз. Зайнеб мени хоншубузну юй-артына элтеди:

— Ма, мени школум...

— Партанъ къайда? Бу школ тюлдю!

— Ма партам! — деб бир буз ташны кёргюзеди.

Мен школгъа кетгенден сора, Зайнеб да кюн сайын тохдамай къайры эсе да кетеди, деб юйде айтыучан эдиле. Артда уа аны ма былайгъа келиб, сууукъдан кегере, ташха олтуруб, китабны ичине къараб, не эсе да шыбырдай тургъанлай табхандыла. Аны „школдан“ зор бла юйге къайтарыб, экинчи иймезге кюрешиб тургъандыла.

Джашлыкъ!.. Зайнеб бла ёчешиб, мен аны талай къычырым джерге, къаргъа, батмакъгъа бата, кесими школума алыб барама. Дупбурдан улуу къанджалбаш юйню кёргюзюб:

— Майна мени школум! Мен аллай юйде окъуйма! — деб махданама.

— О-о-о! Быллай узакъгъа келиб... А мени школум джуу-укъдады, — дейди Зайнеб, дагъыда мени дженъерге кюрешиб...

..Школ джашчыкъланы арасында быллай адет барды: талай тенъ бир джерге джыйылгъанлай, тутушууда ким залим болгъанын билир ючюн, бир онълуракъ башлайды:

— Мурат, сен Хасан бла барамыса тутушургъа?

— Барама.

— Хасан, сен а?

— Мен да барама...

Къумач сумкаланы да бойнубуз бла кёнденен атыб, школну артында тик дупбурну башына чыгъабыз. Анда бир-бири кючюн

сынарыкъ эки джашчыкъ, тешиниб, билеклерин чюйюрюб, тутушургъа хазырланадыла, биреу тёре болады, къалгъанла ауузлары ачыб къарайдыла. Тутушуу башланады.

Бир-бири бла кюреше келиб, къайсыны болса да сырты джерге тиеди, аны хорланнъаннъа санаб, тутушуу тохдатадыла, экисини да къолларын бир-бирине тутдуруб, арада кёлкъалды джюрюмезча, керти шохла этедиле. Алай а онълу ким болгъаны танылады. Андан сора ала бир-бирине ёшюн урмайдыла. Тутушуудан сора джау болмагъаныбыз нги адетлерибизни бири эди.

Школда сыркыулукъ бла айтылгъан талай сохда барды. Ала аман окъугъан, кийик кылыкълъ, кемсиз сабийледиле. Аланы биз кесиби да сюймейбиз: джукъбилмезни, аны юсюне да огъурсузну ким сюер!

Сохдалагъа чечек салыргъа, укол этерге медсестрала келселе, уллу къаугъа чыгъады: кишини классдан тышына иймей, эшиклени бегитиб, ариулукъ бла айтыб, анъылатыб кюрешгенликге, бир къауумла уколну къатларына къоймайдыла, кими джылайды, кими партагъа къарышады.

Ол затны кёрсем, билегими ёрге этиб неда сыртымы ачыб, биринчи барыб къалама.

— Ыхы, ма джигит алай этеди! Бир зат да боллукъ тюлю, — дейдиле усдазла. Медсестрала да, ыразы болуб, кёзюме къарайдыла. Джюрегим къоркъуб турса да, — дуния къоркъгъандан къоркъмай да къалай этгин — махдаууму тюшюрмез ючюн, кесими къатдырыб тёземе, ызыма къайтыб келе, бюсюреусюз ышарыб, бош затды деб, къалгъанлагъа да кёл этеме...

Классда кыызчыкъла бла джашчыкъла башха-башха олтурадыла. Кылыкъ этген джашчыкъ болса, усдаз аны кыызчыкъ бла олтуртады. Ол, кишдикни отха тартханча болуб, бармазгъа тырнакълаб кюрешеди, уялады, къалгъанла да анъа мыйыкъ тю-

бюнден кюледиле. Олтурмай а не мадар? Болмаз къалса, къызчыкъ кесин эркин тутады.

Къылыкъ этмей а къалай чыдасынла! Аллыбыздагъы партидан биреу усдазны соруууна джууаб этерге ёрге къобханлай, аны тюрбюне мерекеб орунну салабыз. Эслемей, доб деб олтургъанлай, ёрге секиреди. Биз а кюлгенден кесибизни тыялмайбыз. Къайсы болса да кесинъе алай этсе, ол оюнну къолайсыз болгъанын эскересе...

Умар деб бир негерим барды. Ол менден танъ тамадады, алай а орнунда кёб къалгъаны амалтын, мени бла бир классда окъуйду. Башына окъуу кирмегени болмаса, башха хатасы джокъду. Дерсин айталмаса, аны столну къатына сюеб, эки къулагъы мор бетлиле болгъунчу уялтыб, усдаз къара азабын береди. Умар да китабны ёретинлей окъургъа кюрешеди, тюрлю-тюрлю сылтаула этеди.

— Бар. „Аман“ салама, — дейди усдаз. Сохда уа экинчи кюннъе дерсин билиб келирге сёз бериб къутулады.

Алай а Умар, тарбууундан къутулгъанлай, ол затны терк унутуб къояды. Ашыкъ ойнаргъа уа бек тириди. Кёб заманыбызны алады бу оюн, хар не ишибизни да унутдурады. Танъ атханлай ойнаб башлаб, инъир къаранъыда кючден бошайбыз. Къалай ойнайбыз?

Эртденбла Умар келеди. Эшикден къараб сорады:

— Амин, ойнаймыса?

— Огъай, дерслерими этиб бошамагъанма...

— Къой, къой дерслени! Эки керечик ойнайыкъ.

— Мен дерсими этиб бошагъынчы ойнаргъа суймейме.

— Сенича билге эдим: окъугъан да этмегенлей айтырыкъса.

— Арифметикадан да эки задачны этерге керекме.

— Ну, бир джанъыз „кончукъ“ ойнайыкъ. Ма, къаллай бир ачхам барды! Ашатылгъан, къоргъашын къуюлгъан, тюрлю-тюрлю боялгъан ашыкъларым да кёбдюле. Сен тюнене мени

кѣабыб кетгенсе. Энди уа ойнамайма, дейсе. Алай этерге нечестно! Давай, ойнайбыз.

Умар хурджунунда багъыр шайларын зынъырдатады, экинчи хурджунунда да ашыкълары жыгъырдайдыла. Ойнасам, муну кѣабарымы билеме, кѣуру да алай болуучанды, алай а, кѣабдырса, бу хыныгъа кетеди, экинчи тынчлыкъ бермей, дагъыда ойнайыкъ деб айланады. Ачханы, ашыкъны да табыб, дагъыда келликди. Ол джанындан бек ырысхылыды. Кѣайдан табханын билмейме.

Шахарда ашыкъны багъасы бир шайды. Мында ашыкъ ойнамагъан сабий табарыкъ тюлсе.

Оюнну юсюнде туююш да аз чыкъмайды. Талай сабий ойнай тургъанлай, ким болса да бир онълуракъ, кѣысыла келиб, „чургъур калаган!“ деб, джерде ашыкъланы сермеб кѣачыучан эди. Алай айтыб сермесе, анъа уллу дау этерге болмай эди. Кѣолунъдан келсе—джет да сыйыр, алай болмаса—кетди, кѣалдынъ, джюрегинъ кѣайнай.

Умарны ойнамай кетмезин билеме, не джашырыу, кесим да ойнаргъа андан аз суймейме. Ойнаб башлайбыз. Юйдегиле, кѣозгъалыб, мени ашаргъа чакътырадыла, Умаргъа да дунияны кѣуядыла, алай болгъанлыкъгъа... уялмагъан бетге—кѣазан кѣара: Умар уллу джунчумайды:

— Да мени не терслигим барды? — дейди ол. — Амин кеси ойнайыкъ деб, кѣоймайды.

— Да сен кѣоймайса да аны дерсин этерге, сенсе да келиб кюрешген!

— Ол тюнене кел деген эди меннѣе...

Мен оюннъа синънъенме, юйден кѣычыргъанларын ушатмай, аланы кѣллерин басар кѣайгъылы болама:

— Бусагъатдан, бир минутчукъдан бошайбыз...

Школгъа тебресек, джолну узуну ашыкъланы атыб, марлаб уруб, ийилиб-туруб, барабыз.

Переменагъа бек ашыгъыб джетебиз, урокнубошалгъанына кѣууанабыз. Эшике чыкыгъанлай—биягъы ашыкъла. Хайда ойна! Оюнну уа арты джокъ. Кѣонъурау кѣагъылгъандан сора да, ашыкыгъандан бутларыбыз кѣалтырай турсала да, ойнайбыз, сора джан солуу этиб, атылыб келиб, классха киребиз. Анда уа—усдаз.

Эшик юсюнде баш тѣбенибизге кѣараб, бетлерибиз кѣызарыб, уялгъандан джерге кирирча болуб тургъанлай, джангъы усдазыбыз Узейир, бизге бурулуб, хыны сорады:

— Кѣайда эдигиз! Сизге башха кѣонъурау кѣагъаргъамы керекди?

— Да... былай... немеге барабыз деб... кечиг...

— Сен былай келчи, ол хурджунларынгъы стол юсюне кѣакъ!

Чыгъарады Амин... джыйырма ашыкъ, экичигин джашырыб кѣояды...

— Барын да сал, барын да сал!—дейди Узейир. Уяла-уяла, ол эки ашыкыны да атады Амин, джанындан юзгенча болуб, ол кѣыйналыб кѣабханларындан айырылыб кѣалыргъа кѣзю кѣый-маса да. Умар да кѣабдырыб бошайламай кѣалгъан талай ашыгъы бла бир кѣоргъашынлы „биткасын“ столгъа салады. Джюреги уа аны кѣаллай бир ауругъанын Аминден сора киши билмейди.

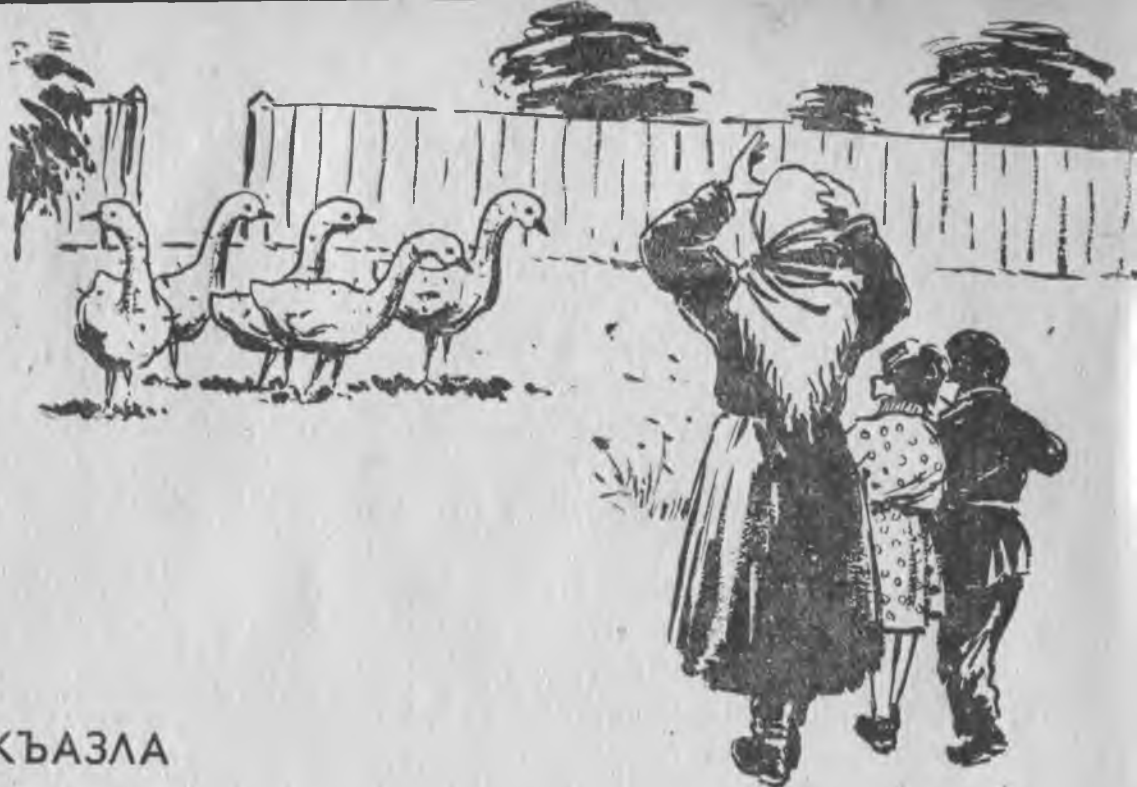
Бу оюнла бек заранлы, осал эдиле. Эсим оюнда болгъанлыкыгъа, мен дагыда айырма окъуруму кѣоймайма, Умар а? Башхала уа? Алагъа бек татыйды. Дерсге кечикген бла кѣалмай, биз толубоюннѣе школну ичине кирмей да кѣала эдик. Ол адетни аты „бортыжать“ этиу эди. Юйден школгъа барабыз деб кетиб, дупбур башында, паркда ойнай туруб, инъирде юйге кѣайтыучан эдик. Сора тенглерингъен сор да айлан: бююн не окъудугъуз, юйге не бергендиле?..

Бу кѣылыкъланы аманлыкъларын кеч эскердик. Алай а—хар затны кесини кѣзюю. Кѣутулдукъ ашыкъ „ауруудан“ да,

аны орнуна онла бла башха оюнла, ойла келдиле, сабий сantlyкѣдан айырыла, дунягѣа азмыч кѣзле бла кѣарай тебрeдик.

Сабийликни кѣайгѣысыз ал кѣзюю артыбызда кѣалды.

Тѣртюнчю классха дери кѣалай окѣугѣанымы билмегенлей, джукѣ анѣылай-кѣала эдим эсе да эслеменлей, тѣш бла тѣюннѣ арасындача келдим. Алай а „тама, тама кѣл болду“ дейдиле. Алайын, билим да, уѣакѣ-уѣакѣ кѣошула, бююн анѣылаб кѣойгѣанымы тѣунене нечик анѣыламай эдим дей да сейирсине, чардакѣ булутла, шылпы тубанла кѣлтюрюлюб, узакѣ таѣла, кенѣ кѣарамла кѣрюне баргѣанча, акѣыл, эс да алай ачыла баргѣанларын таныдым.

КЪАЗЛА

Мен экинчи классда окъуйма. Тенълерими ичинде эм джигитге саналама. Индекни юсю бла секирирге, ашыкъ, шыжык, тоб ойнаргъа, тутушургъа, къыш конёкла бла тикден учаргъа мени киши джетмейди. Окъууда да аллыма киши ётмейди.

Атым джигитге айтылса да, къазладан бек къоркъама, ала бла ёре отум джанмайды: ала мени сюрюрге ёчдюле, мен да къачыб къутулургъа кюрешеме, кенъден таш атама. Биргеме онълу адам болмаса, къазланы къатлары бла озаргъа базмай-ма, джаллаб ётеме. Ала да узакъдан, „къый-къый!“ деб, боюнларын соза, джыланлача сызгъыра къаладыла.

Анам бла эгечим бир кюн базардан беш къаз алыб келди-ле. Мен суймедим ол ишни, алай а—не амал?

— Къайгъырмаз, джашчыкъ,—деди анам,—кесибизни къазларыбыз сени къабарыкъ тюлдюле, къоркъма. Мен аладан къал-

лай кѣуш джасдыкъла этсем да кѣрюрсе. Сеннѣе да уллу гакгыла таба турлукъдула...

Талай кюнню арбазда айланыргъа кѣоркъа турдум. Кѣазла, бош кѣычыргъан болмаса, меннѣе чабар кѣайгъылы тюл эдиле. Мен да бираз батыр болдум, кѣолума таякъ алыб, аланы кѣоркъута, ары-бери кѣысдай тебредим.

Кѣазла кюндюз талада отлайдыла, бир-бирде кѣапхакъ башындан учуб, ёзенни кѣычырыкъ бла кѣанат тауушдан алдырыб, шуулдаб барыб, суу джагъада кѣонадыла. Инѣир сайын, бир-бири ызындан тизилиб, кѣанджал таууш эте, юйге кѣайтыб келедиле.

Кѣазларыбыз бир кесек замандан гакгыла таба башладыла. Мен бир гакгыдан тоюб кѣалама, андан сора джукъ ашаргъа унамай, юйдегилени чамландырама.

Бачхада балий терекге илиниб, балийле тюшюрсем, кѣазла чабыб чѣблейдиле, дагъыда атарымы сакълайдыла. Ала мени бла шох болгъандыла, мен да аланы сюе башлагъанма.

Джыл сайын анам балийледен варенье кѣайнатады. Ма бусагъатда да ала бла кюрешеди. Мияла банкалагъа балийле, шекер кѣуюб кѣойса, ала ачыб, кѣайнаб, аракъы ийис этген кѣызыл суу боладыла. Сора сууларын сюзюб алыб, балийлени индекге тегеди, сууну да шишалагъа кѣуюб асырайды. Аны атам тенѣлери келген кѣзюуде ала бла ичеди.

Бир инѣирде кѣазла келиучю заманларында юйге кѣайтмай кѣалдыла. Анам-зат аланы излерге тебрегенлей, кѣабакъ эшикден хоншубуз Бабухну башы кѣарады.

— О Зайнеб!—деди ол.—Кѣазларыгъыз кѣырылыб турадыла, бери чабыгъыз!

— О—оу, алай деген неди, кѣайдадыла?—дей, анам орамгъа тебреди, кѣалгъанла да чыкъдыла.

— Майна индекде. Сууну тегерге баргъанлай, кѣрюб кѣалдым да, алыныб кете эдим,—деди Бабух.

Къазланы джыйыб келдиле, сейир-тамаша болдула, неден кырылгъанларын не кюрешиб билелмедиле.

— Арабин, ким эсе да отму ашатды экен? — деди анам, — Кимни юйюне кюл джауду?

— Да ким ашатырыкъды, кишиге хата этмей шойдула да, адам тарыгъыб эштмегенме, — деди анамы эгечи Зубай.

— Ай, джарлыла, ёлмегенча, джылылай турадыла, бу сейир ишге бир къарагъыз! — деди эгечим Зайнеб джыламсырагъан ауазы бла.

— Энди, сууб къалгъынчы, эрлай джукъаргъа керекди, артда тюклерин алыргъа кыйын боллукъду, — деб, анам полгъа джарашыб олтурду, къазны къолгъа алды.

— Ай медет, аман ёлюб къалгъанлары табсыз болду кёреме, ансы бир либижачыкъ къабарыкъ эдик, — деди атам, эшикден кире. — Мен айтхан болса, аланы къазаннъа эртде урукъ эдик...

Къазлагъа не болгъанын билирге кюреше, хар ким кёлюне келген бирер затны айтды. Алай болса да, басыныб, аланы терк огъуна джукъдула, къушларын мигидаугъа джыйдыла, юслеринде бир сынъар тюк къалдырмагъанча этиб, индекге-индекге шууулдатдыла.

— Анам, атхан заманыбызда къазла сууумай тура эдиле, — деди Зайнеб, — ол не сейирди?

— Ансыздыла суусала! Энди джукъундурла болгъандыла, бир да къоркъма, сууурла, — деди анам, ачыулу болуб.

Ол кече юйде къазладан башха сёз сёлешинмеди, аланы аман ёлгенлерин ким огъургъа, ким зараннъа джоралады, „андан улуу хата энди кёрмейик“ деб, къалгъанлагъа анам кёл этди.

Кече орунда сагъыш эте, джукъуннъан къазланы кёзюме кёргюзе, „эртденблагъа бары да сау болуб турсала!“ дей, мен да джукълаб къалдым.

Танъ-аласында анамы тауушу чыкъды:

— Эштемисиз, къазла кычыра болурла дейме!..

— Тоба, бизни къазланы тауушларына ушайды,—деб, Зайнеб терезеден къарады. Анам, галошларын къаблаб, башына джаулугъун ата, эшикке чыкъды.

— Ах, мен хариб, бери чабыгъыз! — деген тауушун эштиб, бир-бирин джетелмей, юйдегиле эшик аллына кыюлдула.

Къарасала—кыб-кымыжа къазла, эшик аллына келиб, суу-укъдан къалтырай, „кый-кый“ эте тура!

Ары-бери чабышыб, къазланы джылыгъа джыйдыла, джылы ашарыкъ этиб бердиле.

Ол кюн кюн ортагъа дери, хоншу-баш да басыныб, къазланы къалай тирилгенлерин сюзе, джомакълай турдула.

Сора атам сорду:

— Анасы, тюнене вино этген балийлеринъи кыйры текген эдинъ?

— Индекге...

— Барыб бир къарачы, турамыдыла?

Анам текген джеринде балийлени кърмей кыйтды.

— Джокъдула.

— Энди анъыладыным не болгъанын?

— Кыйдам, тоба... о-о-у...

КЪАРТ АНАМ

Сизни бармыды къарт анагъыз—анагъызны, не атагъызны анасы? Бар эсе, сизге насыбха, ол кѣб джыл джашасын, джокъ эсе уа неда танымай ёсген эсегиз—ай медет, джашауугъызда кемсиз татлы аналыкъ джылыудан къуру къалгъансыз.

Къалай игиди къарт ана—амма! Аммала бары да игиле болурла... Сабийликде джанынъ амма бла биргеди: табхан ананъдан да аны бек сюесе, нѣгеринъ да—ол, осийинъ да—ол, усдазынъ да—ол. Амма бла туудугъу! Сен да аны кѣз нюрюсе, джубанчыса.

— Акга уа?—дерикдиле, къарт аталарыны тобукъларында олтуруб, аланы акъ сакъалларыны узун тюклерин эше, тишсиз

ауузларындан чыкыгъан нарт тылпыугъа, хапарлагъа шум болуб тынъылай ёсгенле. Былагъа да джокъду сёзюбюз, сукъланнъандан тышында. Акга да узун джашауну историясын башына джыйыб тургъан, кёбню кёрген, кёбню да билген бир къурч къалады!

Къысхасын айтсакъ, амма, акга да бизге керти насыбдыла, бизни табханла да, биз да аланы сабийлерибиз. Ол себебден, шохла, къартларыгъызы джанларын къыймазгъа сакъ болугъуз, ансы артда сокъуранырсыз, ийнан, бармагъыгъызы къабыб джыларсыз.

Мени да бар эди бир къарт анам—дуния зауугъум...

Орта бойлу, къатаннъы адам, юсюнде къат-къат чебгенлери, башында къара ич джаулукъчугъу, аны юсю бла тыш джаулугъу, чохлары. Ол байламаладан, гинджича, назик акъ бетчиги, инъичге тюз бурунчугъу, джукъа къансыз эринчиклери, хурметли, суйген кёзчюклери къарайдыла.

Къабланнъан чебгенини туюбу бла тыкъ кюбетюбчюк кийиб, аны къарасауут салыннъан кюмюш тюймечиклерин этиученди. Эзиулерин ачыб, кёкюрегине бетими къыса, тартышлагъа ушагъан тюймечиклерин да эркетиб, ауузма къабыучан эдим.

Аны кийиннъенине бек сюеме къараргъа. Къалгъанлача болмай, ол бир табчыкъ кийинеди. Чебгени огъары джанын кийиб, этеклерин башы бла аудуруб, энишге тюзетсе, джырмачыны ыргъакъларын этгенден башхасы битеди. Аланы этерге уа мен да болушама.

Къарт анамы мен биринчи туудугъума, гитчеликден къолунда ёсеме. Мен гитче болгъанлыгъыма, анама „аначыгъым“ дегенден башха ат айтмайма, барыбыз да алай айтабыз. Оюнда башда мени ызымдан къарауул болуб ол айланады, ары-бери барса, къолумдан тутуб, мени да алыб барады. Ашатхан да олду. Аллыма суусун зат келгенлей, ойнаб тебрейме. Аякъ бла бир шорпаны неда къайнагъан сютно кёюме бир уллу кёлча кёргоземе, ёлчелерге керекди—теренмиди, саймыды? Чолпу уа

атлы болады, неда джюкленнъен арбаны орнун тутады. Келеди „атлы“, кириб тебрейди „кёлню“ къыйырындан, ма тобугъуна дери ташайды, белине дери кирди, алай эте, экинчи къыйырына чыкъды. „Теренмиди, саймыды?“ деб башлаурум тегерекде хоншуларыбызгъа дери джайылыб кетгенди.

— Теренмиди, саймыды, мени джашым джарлымыды, баймыды? — деб ышарады анам, меннъе ашатыр къайгъылы бола.

Кече биргесине джатама. Башымы къойнуна ташайтыб, бир аягъымы юсюне миндириб, кълуму да кёлюрегине сугъуб. Анам, таурухла айта, мени джукълатады. Ол кълору да дунягъа, халкъгъа рахатлыкъ джашау излегинин билдире турады.

Эртденбла мен турургъа чарыкъларым уулуб, джау сюртюлюб, ичлерине джылы саламчыкъла салыныб, тюшген тюймелерим орунларына тигилиб, джылтыргъан кийимим джамалыб турадыла. Къыш кёзюуде, орундан тургъан заманда сууукъсурама-сын деб, анам мени кёлеклерими, бёркюмю джаннъан отха тутуб, къыздырыб туруб, исси-исси юсюме кийдиреди. Мен да, джылы кийимлени киерими кёрсем, орундан кълоркъмай турама.

Кеси ауруучу, къларыусуз болса да, хар неге кёз джетдиреди, хар кимге да аны джаны ауруйду. Адамны кереклисин билирге, ишлегеннъе, сабийге кълараргъа, кирсизликге аныча болургъа къыйын эди. Эртденбла джолгъа чыгъларыкъны, ишге барлыкъларны ышымын, чарыгъларын, кече джукъламай этиб, хар эзиюмне кълараб, ашын-сууун, азыгъларын хазыр этдириб кълор эди...

Юйде болайыкъ, къошда болайыкъ — мен анамы этегинден айырылмайма. Аны ышыгыча ышыкъ меннѣе джокъ эди.

Анам кесини джаш заманындан, уучу атасыны, къарнашларыны юсюнден кѣб хапар айтады.

...Ма, Акъбаш, тамада къарнашы, сюрюу кютерге анамы, гитче къызчыкъны, алыб кетеди. Эрикмез ючюн ала болур эди. Атына „джаяу джаш“ атаб, сыртына миндириб, эркелете-секирте айланады. Джанындан бу эгешчигин бек суйсе да, хаман муну къыйнаб будджургъа ёчдю. Къызчыкъ сыртында тургъанлай, тюзде ары-бери чабады, секириб, ичин чайкъаб, ол къычыра тургъанлай, „джау тюшюрейик“ дейди. Къызчыкъ джылай-джарыла баргъанлыкъгъа, Акъбаш аны къычырыгъын къулакъгъа алмайды. Алай эте келиб, бир уллу къумурсха тѣбени къозгъайды, къызчыкъны, чебгенчигин кѣлтюрюб, къумурсха тѣбеге олтуртады, „эн чебгенле бла учайыкъ, джаяу джашны былай къоюб къачайыкъ“ деб, юсю бла ары-бери секире туруб, къоюб кетеди. Сора, таш башына миниб: „Ый, джаяу джашны ууакъ джаныуарла кесдиле!“ — деб къычырады. Сыртда киши джокъ, къычырыгъын ким эштирикди?... Къызчыкъ да, джылай тургъан болмаса, кеси ёрге къобар къайгъы этмейди. Къумурсхала уа — болгъанын соя, юсюне джайылыб...

Бир заманда къайтыб келиб, Акъбаш:

— О-о-о! Джазыкъ эгешчигим, сени ким олтуртханды былагъа? — деб, тѣбечикден алыб, юсюн къагъады, чындайларын ёрге тартады. Сора, „джаяу джашны“ кѣлюн джазар ючюн, къумурсхалагъа айланыб:

— Ай, гяуурла! Тохда, къабхандамы этгендиле? Мен аланы уяларын къурутайым! — дейди.

Теблейди тѣбени, къуш тюгюнлей чачады. Андан сора, къызчыкъны джыламукъларын сюртюб, ийнакълаб, къойнуна ала, дунияны ариуун айта башлайды:

— Ой, мени ариу эгешчигим, энди алай этерик тюлме, шох болайыкъ! Юйде кишиге айтмазса да? Ансы мени джанымы аллыкдыла... Айтмазмыса?

Къызчыкъ „хо“ демейди...

Алай болгъанлыкыгъа, чекген азабын ол терк унутуб къояды, дагыда Акъбашха тагъылыб тебрейди...

Ол хапаргъа тынъылаб тургъан сагъатымда мен ачыудан къайнайма, анамы къачан эсе да алай къыйнагъаннъа кѣлюм бла дертли болама. Алай а анам аны хапарын асыры суюуб айтады да, джюрегимде Акъбашха къара тутдурмайды.

Дагыда айтады анам Акъбашны хапарларын, мен а аланы бирин бек джаратама:

— Бар, бузоулары тый,—дегендиле Акъбашха.

Ол, унамай, къылыкъ этгенди. Тамада къарнашы урушханында, келиб, атасы Мустафагъа тарыкъгъанды: „Хы, адамлагъа бузоу териле кийдиргендиле да, „бар, бузоулары тый“ дейдиле. Сора мен адамланы бир джерге къалай тыярыкъма!..“

Тюз айтханды Акъбаш, нек десенъ, мен кесим да сынагъан эдим ол кѣзюуюмде бузоу тыйыууну татыуун: къуйрукъларын къалач этдиле да, бирери бирер джары секирдиле, джетиб бир тыйчы! Адамла да этелмезле аллай бир ачыу...

Айтханымча, анамы юйдегиле бары да кемсиз сюедиле. Гитче джашы Хаджи, эки кюнню къошда туруб келсе, анамы эки джылны кѣрмей тургъанча болуб, толу бир сагъатны кѣзюнкъашын джалай олтурады. Анам а, Хаджини джолгъа чыкъгъанындан башлаб, юйге джетгинчи, келген хапарын айтыб, „Хаджи келирге суююнюучю бурнун“ уууб турады, „Ма, джетди, джетди, Хаджи джетди!“ дейди. Джанъылгъан да аз этеди...

Мен эс джыйыб тебрегенли анамы ѳлюрюнден бек бир затдан да къоркъмагъанма. Ол огъай эсенъ, ол къачан эсе да ѳлюк болур деген сагъышны эсиме келтирирге да къоркъама. Анам ѳлсе, мен сау къалырма деб, акъылыма келмейди...

Ол кѳоркѳуулу сагѳышланы этдирген а неди десенѳ, анамы хар кѳыш сайын аѳругѳаныды. Кѳар тѳюшгенден башлаб, джаз келгинчи орундан турмайды, джѳтгѳюрѳб, ынѳычхаб джа-тады.

Эсли бола келгенимча, анама сѳймеклигим да ѳсе келеди. Не джаны бла да аны кѳлюне джетерге кѳрешеме. Алай а бир-бирде кѳылыкѳ этерим да келеди. Бек оздурсам, Зайнебни джылатсам, ачыѳланады, сѳреди анам.

— Ма, ур башыма!—деб барама аллына. Ол ачымаз джериме сѳек кѳолу бла кѳагѳады: „гѳаурдан туѳгѳан гѳаур!“ Анам кѳолун аѳрутады, деб кѳоркѳама. Ура тургѳанлай, кѳзѳуне кѳараб:
— Анам, кѳаты джериме урма, кѳолунѳу аѳрутаса! — дейме.

Амалсыздан анам кѳлюб джибереди, ачыѳу кетиб, гурушха эте! олтуруб кѳалады...

Нарсанада, мен да бешинчи классха баргѳан джылымда, кѳыш анам биягѳынлай аѳруб башлады. Джѳреги билгенча, мен бу джол бир тѳрленмеге эдим деб, кѳрѳрге кѳсеген адамларына айтдырды. Джѳз джылгѳа келген кѳарнашы Даѳут, кичи кѳарнашы Даѳлетгерий да келдиле, талай кѳннѳ бир-бирин ийнакѳлай, тансыкѳ ала туруб, ала да кетдиле.

Джаз-алагѳа анам кѳарыѳсуз болду, джуѳукѳ-тенѳ юсѳн басыб, бюгѳн-бюгече деб, сакѳлаб турдула. Школдан кѳалыб, мен да бир ыйыкѳны юйде болдум, дагѳыда, дерсден артха кѳаласа деб, школгѳа ийдиле.

Школда географиядан дерс берген усдазыбыз, джаялы кѳыл кѳобуз бла согѳуб, саѳлай класс „Из-за гор, из-за высоких“ деген джырны джырлай эдик. Ол джыр, джашаѳумда бек ачыѳлу кѳнлерими эсѳме тѳшѳрген макѳам болуб, ѳмѳрѳме дери кѳалды. Артда да, аны макѳамын эштгенлей, ол кѳнлерим кѳз аллыма келиб кѳала эдиле. Макѳамны аллай бир сейир иши бар кѳреме.

...Бу джол анамы тюшюмде ёлюб кёргенме. Алай а, тюшге ийнанмай, ийнаныргъа да суймей тургъанлыкъгъа, къайгъылы болурум къалмай айланама.

Кюн сайын юйге ашыгъыш чабыб келеме. Къоркъуу чыгъармагъан дыгалас болурму? Мен да этеме дыгалас. Кесибишни орамны аягъындан айланнъанлай, юйге джетерге джюз метр къалыб, быллай ышанла эте башлайма: ма энди 50 кере атлайым да, бир тынъылайым. Юйде джылау болса, бир шыкъырт эштирме. Атламланы санаб барыб, тынъылайма—джукъ да джокъ. Джюрегим къабындан чыгъа, дагъыда отуз атлам этиб, тынъылайма—джукъ эштмейме. Бизни юйден орамгъа киши адамла чыгъыб кёrmейме. Дагъыда он, беш, эки атлай да тынъылай; алай бла къабакъ эшикден арбазгъа къарайма. Арбазда адам кёрмесем, атлай-тохдай, юйню эшигинден киреме. Кирсем, насыбха, анам сау!..

Бир кюн а, алай эте келиб, юйню атлауушларына джетиб, къулакъ салгъанлай, балконну ачылыб тургъан эшигинден келинибизни бурнун тартханын, юйде да тиширыулары ахсыннъан тауушларын эштим.

Бутларым къалтыраб, тёпбе туклерим ёрге турдула, сумкамы да алай атыб, арбазны ташасына къачдым. Нек къачханамы билмейме, ол ачыуу кёрмей, дагъыда бир минутну солуу алыргъа излей болур эдим, джунчуу, къоркъуу, сабийлик онълагъан эдиле.

Бау аллында къойну бутундан аркъаугъа илиндириб соя тургъан Хаджини юсюне барыб къалдым. Хаджини бети кетиб, кёзлери къыб-къызылла... Меннъе къараб, сорду:

— Юйге кирдинъми?

— Огъай...

— Да бар сора, бар, юйге кир...

Андан сора джукъ айтмады. Мен да, къуш ургъан джюджекча абзыраб, не айтыргъа билмей, ызыма бурулдум.

Юйге кирсем, — сиз сынамагъыз, шохла, ол затны! — анам тюзетилиб, кѣзлери къысылыб, бети да къагъытча агъарыб тура. Орунда аны арт джанындан кириб олтуруб, чачын-башын то-зуратыб, Зубай да сарнай:

— Ах, мен джарлы, сен былай болмагъа эдинъ да, мен он кере да ёлге эдим! Мени кесинъден алгъа ашыра кетсенъ, не боллукъ эди!..

Хахай этиб, юсюне къабландым, бузча сууукъ манъылайына, джаякъларына бетими къысыб джыладым. Юйде олтуруб, къол джаулукуларын бурунларына тутуб тургъан къатынла, артыкъ да бек Шамший, мени къоймай айырдыла, бары да джанъырыб, меннѣе къошулдула.

Бир къат джылаб сѣрикгенимде, джюрегим басылыб, анама борчуму бериб къутулдум дегенча болдум. Мени алайда этгеним ары дери эсимде тутхан къоркъуууму къат джарымына да келмеди, джанымдан татлы анамдан энди илгене, экинчи кере къатына барыргъа да къоркъа башладым.

Да, не этериксе, джашауу къаты джоругъу алай кѣре эдим...

АЛИЙ
бла бёрюле

ТИРИ ДЖАШЧЫКЪ

Тауладан ургъан хыны аяз, бетинъи отча кюйдюре, ауузунъ-дан чыкъгъан тылпыуну кирпичлеринъе къырау этиб къондур-ады. Къар басхан сыртны ортасы бла баргъан сокъмакъ кюч-ден-бутдан танылады. Юшюген къар аягъынъы тюбюнден къыш чиллени бузлауукъ макъамларын сызгъырады.

Онбеш джыл болгъан малчы джашчыкъ, Алий, элге кетер-ге алланыб, кесин кишиге тыйдырмай, кеч эте джолгъа чыкъды. Элге дери 10—15 къычырым джол анъа узакъ кёрюнмеучен эди, бюгюн да, кюнню кёзю тау артына ташайгъынчы, чаба-джорта, элни кыйырына джетерге умут этди.

Алай а таулада кюн терк батады. Джолну джарымына дже-терге Алий къаранъыгъа къаллыгъын анъылады, ызына къай-тыргъа да узакъды, уялмай да къалай къайтсын! Чарыкълары бузлаб, бир-бирлерине тийгенлери сайын сюек таууш этселе да, аланы ичлеринде джарашдырылыб салыннъан болджар салам аякъларын къыздырады. Юсюндеги акъ тонуна не къаты суу-укъда да базады, чырпа бёркюню юсю бла башлыкъ кысыб, аны къанатларын бойнуна чырмагъанды.

Малчы къошда джашагъан джылларында Алий кёб сейир таурух, хапар, джыр эштгенди. Эл берген джомакъла уа нени багъасы бардыла! Ол бир джомакъны джууабын талай кюнню излеб да айланнъанды. Андан сора былайда, тау этекледе, джал-лыны къаты болгъанын, кыш бёрюле къошлагъа, джолоучу-лагъа да къоркзуу салгъанларын Алий бек ариу биледи.

Джаныуарланы юсюнден хапарла джашчыкъны кече орун-да да кёб сагъышлы эте эдиле. Бёрюлени арасына тюшсе, къа-лай этеригин кеси да хаман кёзюне кёргозе, ала бла кюреше тургъанлай, тюню тюшге бурулуб кетиучен эди.

Ма бу джол а, „ол затланы керти да сынамагъа эдим“ де-ген акъыл къоркзута, джан-джанына сескекли къарай, Алий ашыгъыш барады. Ашхам, кёз байланнъанды. Аллында чегетни къаралгъаны танылады. Сокъмакъ, аны кыйыры бла ётюб, бир кесек баргъанлай, уллу чана джолгъа чыгъарлыкъды. Алайдан элни узакъ джарыкълары кёрюннюкдюле.

Чегетге не къадар джууукълаша барса, аны джюрегинде къоркзуу ол къадар бегий барады. Акъ къарда бёрю эслемесин деб, бёркюню манъылайында къара чырпасын башлыгъы бла джабады, бёрю эштиб кёймасын деб, аякъ тюбюнде къарны джырылдатмай атларгъа кюрешеди.

Алай эте, чегетге джетерге, бир къуджур тауушла эштген-ча болуб, тохдаб, солууун тыйыб тынъылады. Бёрю улугъан

тауушла ачыкъ келдиле. Базыкъ, сарнагъан ауазы бла бири башлайды, аны ызындан, джыргъа эжиу этгенча, къалгъанла къошулуб, тюрлю-тюрлю макъамла бла созадыла. Сыртны бир джанындан алагъа бырناق айланнъан къазакъ бёрю джууаб къайтарады.

Бёрюле джашагъан элге тюшюбмю къалдым деб, джашчыкъ сейирсинди. Алай а сейир эте турургъа заман джокъ эди.

Тауушланы джууукъдан-джууукъ, ачыкъдан-ачыкъ келгенлерин сезиб, Алий кыскыныкга кирди, не этерин билмей, къаргъа джатыб къалыргъа да бир тебреди (олтуруб къалсанъ, не къайыр ит да къабмайды, деб эште тургъаны себебли, олтурсам, бёрюле да тиймей къоярмы эдиле деген акъыл эсине келди, алай а дагъыда базмады), къачаргъа умут этди, — къайры къачсын, къычырыргъа, джыларгъа уа къоркъду. Бетине исси къан уруб, къулакълары шууулдай, сыртында къумурсхала джюрюгенча болуб, амалсыздан бир джерде хойнухча бурулду.

Башха мадарын таууусуб, къатындан узакъ болмай ёсген нарат терекле таба башын атды. Ол сыйдам терекге ёрлегинчи, бёрюле джетиб къаллыкъ болурла... Чарыкъларымы тешсем, маджал ёрлерик эдим... Бузлагъан терекни къабугъу тайгъакъ болур деген оюмла эсинде джилтинлеча джана, джетиб бир наратны къучакълады.

Къайдан табылды къууат, тирилик! Башха заманда ол терекге, ёч берсенъ да, алай миналыкъ тюл эди. Бу джол а, къараб-къарагъынчы терекни белине дери ёрлеб, улуу бутакъгъа олтуруб, бир башха бутакъдан да къоллары бла къадалыб тохдады.

Олсагъатдан огъуна бёрюле, кёзлери джилтинлеча джана, тишлери от чагъа, юрюлюб джетиб, терекни тегерегин къуршаладыла, ары-бери чабыб, ёрге секириб, сарын салыб джыладыла, джерни тырнаб, къазыб, агъачны тегерегинде къарны топуракъгъа къатышдырдыла, улудула.

Белгилисича, бек кьоркъуб адам кѣб заманны туралмайды, ал кьоркъууу сериуюн бола, болумгъа юрене, джюреги басылады.

Алий да алай болду. Кьоркъгъаны бираз кетиб, терекден таууш эте, бѣрюлени къыджырай, тууайлай башлады, алай болгъанлыкъгъа ала алгъындан да ѣхдем улудула, гернеуол этдиле, терекни тамырларын къызыу къазыб, кемириб тебредиле.

Тауланы артындан ай чыгъыб, къарангъыны къысдай, тереклени кѣлегелерин акъ къаргъа тюзюрдю, бѣрюле уа джашчыкъны кѣзюне бютюн да кѣб кѣрюндюле.

Кечени ауурлугъу кетерге, терекни тегерегин терен къазыб, кѣб тамырын кемириб юздюле. Аны аяз чайкъай тебреди. Бѣрюлени терекни тюрюн кемиргенлерин эште, кѣоркѣууу джанъырыб, Алий кѣалтырай башлады.

Джанына джетсе, адам бир мадар табады. Алий да изледи мадар... Малчыла айтхан бир хапар эсине тюрюб, хурджунунда кезлиги бла сол кѣолуну гитче бармагъын кѣанатыб, кѣанны бир бѣрюню сыртына агъызды. Джыйы бла кѣанны сезиб, бѣрюле бирден кѣксюл тенълерини юсюне басындыла, аны тѣрт джанына кериб, бойнун кесиб, джыртыб башладыла. Бир-бири бла да талаша, ала аны ашаб бошаргъа, танъ атыб, кѣарамда джолоучула кѣрюндюле. Алий таба да кѣарамай, аны терекде болгъанын да унутуб, бѣрюле бирем-бирем чегетге синънъиб кетдиле. Кѣк бѣрюню кемирилген сюеклери уа терек тегерегинде топуракъгъа, кѣаргъа чанчылыб кѣалдыла, тюрклерин да аяз, сюре барыб, кѣауралагъа, чымырталагъа илиндирди.

Кюн кѣушлукъ бола, сыртда кѣрюннъен джолоучула джууукълашдыла. Алий да, терекден тюрюб, аланы алларына тебреди. Ач, сууукъ болгъанын да энди эскерди, бармагъын кѣолджаулугъу бла байларгъа кюреше, бу сынагъан иши тюрш бла тюн болгъанын да иги айырмагъанча болуб, кѣзлери кѣаранъы этиб джыгъылды.

...Бир заманда Алий, эс джыйыб, тегерегинде адамлагъа кѣарагъанында, хоншу кѣошдан танышларын кѣрюб, джарыкъ ышарды. Болумну анъылагъан малчыла аны хапар соруб кѣыйнамадыла, ат чанагъа салыб, элге элтирге ашыкъдыла.

БАШЛАРЫ

Автордан	2
--------------------	---

ПОКУН-СЫРТЫНДА

Къыш	5
Тюлкю бла ит	11
Колхозчула	14
Хуштда	18

АДАМЛА БЛА МАЛЛА

Бизни эмчек анабыз	31
Къызариу	34
Къызариу ну юйдегиси	36
Парий	42
Къараджау	44
Бугъала	49

АДАМНЫ КЕРТИ ШОХУ

Азретни ити	57
Тутар бла Джутар	63
Разбой	69

АМИННИ СОХДА ДЖЫЛЛАРЫ

Школда	77
Къазла	91
Къарт анам	95

АЛИЙ БЛА БЁРЮЛЕ 103

Тири джашчыкъ	105
-------------------------	-----

*Магомет Бекирбиевич
Чотчаев*

ПОД САМЫМ ЧИСТЫМ НЕБОМ

Рассказы

для детей младшего и среднего
школьного возраста

На карачаевском языке

Редактор *Н. М. Кагиева*

Художник *В. И. Бекетов*

Художественный редактор *Д. Х. Кубанов*

Технический редактор *Г. М. Потькалова*

Корректор *Р. А. Гочияева*

* * *

Сдано в набор 4-IX-1963 г.

Подписано в печать 6-II- 1964 г.

Бумага 70х92 ¹/₁₆. Физ. п. л. 7. Усл. п. л. 8,19.

Уч.-изд. л. 5,12. Тираж 2000 экз. Зак. 3637.

ВУ 09030. Цена 33 коп.

* * *

Ставропольское книжное издательство.

Черкесская типография,

г. Черкесск, ул. Комсомольская, 32.

*Багъалы сабийле, сиз бу китабчыкъ-
ны окъуб бошасагъыз, кёлюгюзге кел-
генни джазыб, бу адрес бла иерсиз деб
ышанабыз: Черкес шахар, Къарачай-
Черкес китаб издательство.*

Бағыасы 33 кәп.

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ ИЗДАТЕЛЬСТВО
1964